

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KENT SURLARI VE YIKIM TARTIŞMALARI (1863-1917)

Evren DAYAR*

Alındı: 28.11.2023; Son Metin: 09.10.2024

Anahtar Sözcükler: Kent surları; modernleşme; kentsel dönüşüm; yerel aktörler; tarihi miras.

GİRİŞ: KENT SURLARININ DÖNGÜSEL BİYOGRAFİLERİ

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılması fikri, esas itibariyle kentsel mekânın ve kent kimliğinin dönüşümünü yansıtan çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıkmış ve yoğun olarak iki ayrı dönemde tartışılmıştır. Bu dönemlerden ilki, 1864-1865 yıllarında Galata'da gerçekleşen yıkımın ardından; ikincisi ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşandı. Her iki dönemde de yıkım fikri yerel aktörler tarafından coşkuyla desteklendi. Bu desteğin en önemli sebebi, 19. yüzyılda surların işlevsizleşmesiyle birlikte, geçmişte onları inşa eden ve savunan kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin niteliğinin değişmesiydi. Yıkım girişimlerinin yoğunlaştığı bu dönemde surlar, kentlerin imarını, insan ve emtia hareketliliğini güçleştirdiği, halk sağlığını tehdit ettiği ve kent sakinlerinin hayatını tehlikeye attığı gerekçeleriyle işlevsiz addedilmişti. Duvarların gereksizliğinin sürekli olarak vurgulandığı ve surların güvenliğinin temin edilemediği geçmiş asırlarla özdeşleştirildiği bu dönemde, kentliler için yeni iftihar vesilesi açıklık olmuştu. Yıkım taleplerindeki kararlılık ve günümüze ulaşan yıkımların çağdaş anlatımlarındaki coşku, surların geçmişte sahip olduğu fiziksel ve sembolik önemin tamamen unutulduğuna işaret ediyordu.

Başkent'in konuya yaklaşımı ise dönemsel ihtiyaçlar ve önceliklere bağlı olarak değişkenlik gösterdi. Başkent, kent surlarını kimi zaman stratejik bir savunma aracı veya tarihi eser olarak değerlendirirken, kimi zaman da yerel aktörlerin talepleri doğrultusunda yıktırılmalarına veya ihmal edilmelerine göz yumdu. II. Meşrutiyet yıllarında yerel aktörlerin talebiyle tartışma tekrar canlandığında ise başkent genellikle yıkımları desteklemişti. Buna rağmen kapsamlı yıkımların gerçekleştirilememesinin sebepleri, imparatorluğun içinde bulunduğu mali sorunlar, tarihi miras savunucularının muhalefeti ve Balkan Savaşları ile başlayan uzun savaş yıllarının yarattığı koşullardı.

* Antalya Urban History Research Center, Karaalioğlu Park, Antalya, TÜRKİYE

1. Yıkım tartışmaları 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve sosyokültürel dönüşümlerin eşzamanlı ve birleşik etkileriyle şekillenmiştir. Bu sebeple, makalenin kronolojik çerçevesi ile tematik bölümleri arasında çapraz referanslara ve geçişkenliklere zorunlu olarak yer verilmiştir. Bu yapı, söz konusu karmaşık dönüşüm sürecini daha bütüncül bir şekilde analiz etmeye ve yıkım tartışmalarının çok boyutlu doğasını daha iyi yansıtmaya imkan tanımaktadır.

Sonuç olarak tüm bu faktörler, imparatorluğun son döneminde yıkım tartışmalarını güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkarmakla kalmamış; aynı zamanda, surların, önce kentlilik gururunun sembollerinden gereksiz birer yük haline geldikleri, daha sonra tarihi miras olarak tanımlanıp değer gördükleri “döngüsel biyografiler” yaşamalarına yol açmıştı (Bruce ve Creighton, 2006, 240).

Bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, geleneksel kentsel formların dönüştürülmesine yönelik imparatorluk genelinde etkili olan bir eğilimin yansımaları olarak değerlendirmeyi amaçlar. Makalede sur yıkımının yerel ve merkezi dinamikleri, yıkım taleplerinin arkasındaki aktörler, yıkımlara yönelik muhalefetin sebepleri ve yüzyılın sonlarından itibaren tarihi miras kavramının tartışmayı nasıl şekillendirdiği, arşiv malzemesinin içeriğini belirlediği tematik başlıklar altında ve kronolojik olarak ele alınmaktadır (1) Makalenin temel iddiası ise Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yıkım tartışmalarının çok boyutlu bir olgu olarak ortaya çıktığıdır. Bu tartışmalar, kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişimi, kentlerin yeni öncelikleri ve merkezi yönetimin ihtiyaçları ile doğrudan bağlantılıydı. Bununla birlikte yıkımlar, kentsel sorunlara dair yerel ve merkezi aktörler arasında gerçekleşen dinamik bir müzakere sürecinin parçasıydı. Bu sebeple yıkım tartışmaları sadece Tanzimat'ın getirdiği kentsel modernleşme çabalarının bir ürünü değil, aynı zamanda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği çok katmanlı dönüşümlerin bir tezahürüydü. Makale, bu dönüşümleri farklı yönleriyle inceleyerek yıkım tartışmalarının daha geniş bir tarihsel bağlam içerisinde yerini belirlemeyi amaçlamakta, ayrıca, yıkım süreçlerinde yerel aktörlerin oynadığı kritik role özel bir vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, Osmanlı modernleşmesinin sadece merkezden çevreye doğru ilerleyen tek yönlü bir süreç olmadığını, yerel dinamiklerin de bu süreci şekillendirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Tarihyazını ve Kaynaklar Üzerine

Mimarlık ve kent tarihçileri, Avrupa kentleri bağlamında surların ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmalarda yıkımların pragmatik sebeplerine ayrıntılı şekilde değinmişlerdir. Askeri teknolojide yaşanan devrimin surları gereksizleştirilmesi, özellikle Batı ve Orta Avrupa'da devlet merkezleşmesinin sur yıkımlarını teşvik etmesi, 18 ila 19. yüzyıllarda giderek daha fazla insan kent merkezlerine göçtükçe sürekli büyüyen kentlerin duvarlarını yutması ve büyüyen kentlerde sur duvarları ile kapıların kentsel genişleme için bir yük ve hızla artan trafik için bir engel olarak görülmeye başlanması bu sebepler arasında yer almaktadır (Jütte 2014, 224).

Şüphesiz, bu faktörlerin hepsi yıkım tartışmalarını genel olarak etkilemiştir. Ancak, 19. yüzyıldaki yıkım dalgası kesinlikle çok katmanlı bir olguydu ve Ross'un (2018) Madrid, Barselona ve Berlin özelinde vurguladığı gibi, kent kimliğiyle ilgili önemli bir sembolik değere sahip olan surların yıkımı sadece fiziksel bir mekân dönüşümünden ibaret değildi. Sur yıkımı, teknik ve mali bir mesele olmanın ötesinde, modernleşme ve kentsel kimlik arayışıyla bağlantılı karmaşık bir sosyokültürel dönüşümü temsil ediyordu. Bu sebeple, son dönemlerde yapılan çalışmalar, kent sakinlerinin surlara atfettiği önemin değişmesinin ve surların metafizik öneminin azalmasının yıkımlar üzerindeki etkisini daha fazla vurgulama gereği duymuştur. Örneğin, Hohenberg ve Lees (1995), 19. yüzyılda sur dışlarında kurulan “yeni mahalleler” ile “eski mahalleler” arasındaki ayrımın giderek

normatif bir içerik kazandığı dönüşüme dikkat çekmişlerdir. Wolfe (2009), 17. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa'da merkezi yönetimin yerel savunmadan ziyade "iyi düzen" mefhumuyla daha fazla ilgilenmeye başladığı dönüşümün altını çizmiştir. Mintzker (2012) ise surları "kentin tarihi, gelenekleri ve itibarı hakkında soyut fikirleri temsil eden fiziksel anıtlar" ve "kent metafiziğinin parçası" olarak ele almıştır. Mintzker'e göre, surlar sadece fiziksel olarak değil, aynı zamanda insanların zihninde de yıkılmışlardı ve "tahkimatsızlaştırma" hem genel hem de yerel bir fenomen olarak anlaşılmalıydı. Son olarak, Poling (2020), kent sakinlerinin kentsel peyzajın bir parçası olarak surlarla nasıl etkileşimde bulduklarını incelemiş ve 1865-1866 yıllarında Berlin'de gerçekleşen yıkımı "kaçınılmaz bir dönüşüm" ve "kentin kolektif ruhunun bir ifadesi" olarak değerlendirerek duvarların ortadan kaldırılması sürecindeki toplumsal coşkuyu tasvir etmiştir.

Geç Dönem Osmanlı kentlerinde de sur yıkımı fiziksel bir mekân dönüşümünün ötesinde anlamlar taşıyordu ve Mintzker'in (2012, 225) ifadesini ödünç alacak olursak, "kent ile çevresi arasındaki ilişkinin köklü bir şekilde yeniden kavramsallaştırıldığı" bir süreci temsil ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yıkım tartışmalarında tek bir faktör etkili olmamış, konu; padişah, merkezi ve askeri bürokrasi, yerel yönetimler, kent sakinleri ve kültürel miras savunucuları gibi birçok paydaşın dâhil olduğu karmaşık bir olgu olarak ortaya çıkmıştı. Yıkım meselesi, hem kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin değişmesi ve kentlerin yeni öncelikleriyle, hem de merkezi yönetimin ihtiyaçlarıyla bağlantılı çok yönlü bir meseleydi. Yıkımların karmaşık yapısı ve bu dinamik müzakere süreçleri, konuyla ilgili birbiriyle çelişen genel yasal düzenlemelere de yansımıştır (**Tablo 1**).

Öte yandan, sur yıkımı gibi çok boyutlu bir konunun Osmanlı İmparatorluğu bağlamında ele alınmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. İlk engel, mikro kent tarihi çalışmalarının eşitsiz dağılımıdır; bazı Osmanlı kentlerinin tarihi çok iyi araştırılmışken, bazıları neredeyse hiç araştırılmamıştır. Bu durum, tartışmanın yerel dinamiklerinin anlaşılmasını, yıkımların bütüncül kapsamını ve etkilerini kavramayı zorlaştırmaktadır. İkinci engel ise mevcut kaynakların yıkımları bütün yönleriyle tartışmaya izin vermemesidir. Yıkım tartışmaları ve girişimleri söz konusu olduğunda, Osmanlı Arşivi'ndeki

29 Mart 1856	Surlara bitişik bina inşa etmenin yasak olduğunu vurgulayan Sadrazamlık emri
1863	Galata surlarının yıktırılmasıyla ilgili Padişah iradesi
17 Aralık 1871	Harap kalelerin yıktırılmasına yönelik tâlimat
21 Şubat 1884	Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi
28 Mart 1884	İstanbul surlarının muhafaza edilmesi gerektiğine dair Padişah iradesi
10 Nisan 1906	Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi
1909	İstanbul surlarının yıktırılmasıyla ilgili Padişah iradesi
16 Aralık 1909	Eski kale ve surların lağvedileceğine dair Şûrâ-yı Askerî muhtırası
12 Mart 1910	Şârâ-yı Askerî muhtırasını destekleyen Padişah iradesi
20 Aralık 1911	Dâhiliye Nezâreti'nin yıkımların durdurulması yönündeki kararı
30 Temmuz 1912	Muhâfaza-i Âbidât Nizamnâmesi
8 Kasım 1913	Hendek ve kale arazilerinin belediyelere devredilmesini öngören geçici kanun
22 Mart 1917	Surların korunmasını vurgulayan Dâhiliye Nezâreti tezkiresi

Tablo 1. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarına ilişkin hukuki düzenlemeler.

2. Örneğin Zeynep Çelik, Fransız ve Osmanlı devletlerinin kamusal alanı nasıl inşa ettiklerini karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelediği "Empire, Architecture, and the City" (2008) başlıklı eserinde –bir yönüyle bu makalenin sorunsalıyla ilişkili olan– 19. yüzyıl Osmanlı kentlerinde sur dışı yerleşimlerin oluşum sürecinin arkasındaki itici gücün Tanzimat reformları olduğunu yazmıştır. Çelik'in bu önemli çalışması, kendi ifadesiyle, "imparatorluk topraklarını kontrol etme ve birleştirme mücadelesine yukarıdan bakış açısıyla" odaklanmaktadır. Kitap, planlama ve inşaa faaliyetlerini, imparatorlukların "yönetim mekanizmalarını yeniden biçimlendirme amacıyla" veya "başkentlerin modernleşme hedeflerini nasıl genişlettikleriyle" ilişkilendirmektedir. "Yukarıdan" tanımlanan kentsel politikaları öne çıkaran eser, yerel girişimlere ve kentleşme sürecinin yerel düzeydeki karmaşık gerçekliğine çok az değinir. Bununla birlikte, Abd al-Razzaq Moaz'ın (1998, 168-170) Şam'daki Saruja Mahallesi'ni ve Dayar'ın (2020) Antalya'nın kentsel dönüşümünü ele aldığı çalışmalarında olduğu gibi, mikro kent tarihi araştırmalarının 19. yüzyılda kentsel alanın dönüşüm süreçlerinde yerel girişimlerin önemini vurgulama potansiyeli vardır. Bu çalışmalar, 19. yüzyıldaki kentsel dönüşümü, büyük ölçüde yerel girişimlerden kaynaklanan yeni bir kentleşmenin ürünü olarak değerlendirmiştir.

3. Bu makalede kullanılan "yerel aktörler" kavramı, kentlerin yönetiminde söz sahibi olan yerli tüccarlar ile varlıklı yerel etki gruplarını tanımlamaktadır. Ne var ki, bu tanımlama oldukça genelleşici bir nitelik taşımaktadır. Bu genellemenin temel sebebi ise konuyla ilgili belgelerin yeterince kapsamlı ve sistematik olmamasıdır. Bu durum, kent sakinlerinin yıkımları ne kadar memnuniyetle karşıladıklarını, yıkımlar sonrasındaki mülkiyet kayıplarının yol açtığı sorunları ve yıkımlardan tam olarak kimlerin faydalandığını değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

belgeler sistematik olmaktan uzaktır. Belediye arşivleri yetersizdir veya ulaşılabilir değildir. Ulusal ve yerel gazeteler ise konuya esas olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren ilgi göstermiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde kent surlarına ilişkin tartışmalar gazeteler aracılığıyla daha geniş bir kamuoyuna hitap etmeye başlasa da bu tartışmaların çerçevesini genel olarak tarihi miras kavramı belirlemiştir.

Sur yıkımının dinamiklerinin tam olarak anlaşılabilmesi sebebiyle, Osmanlı tarihçiliğinde bu konu genellikle Tanzimat bürokratlarının girişimi olarak değerlendirilmiş ve 19. yüzyıl modernleşmesinin bir sonucu olarak görülmüştür. Nitekim Osman Nuri Ergin (1330, 204), sur yıkımının Tanzimat Fermanı ve Kırım Harbi'nden sonra artan "yabancılarla yoğun etkileşim" sonucu, "yönetim tarzı, yaşam tarzı ve ticari uygulamalarda yaşanan dönüşümle" bağlantılı olduğunu savunmuştur. Bir yönüyle kendi döneminin Tanzimat aleyhtarı muhafazakâr siyasi kültürünün izlerini taşıyan bu bakış açısı büyük ölçüde modern araştırmacılar tarafından paylaşılmıştır (Yerolympos, 1996; Çelik, 1993; Çelik, 2008; Bilgin ve Çorakbaşı, 2023).

Bu makalede de vurgulandığı gibi, Tanzimat modernleşmesi ile sur yıkımları arasındaki ilişki açıktır. Ancak, bu ilişkinin tek belirleyici faktör olarak sunulması yıkımların ardındaki karmaşık yerel dinamikleri göz ardı etme riskini taşır. Bu sorun, 19. yüzyıl modernleşmesini başkentin inisiyatifiyle başlayan ve tamamen bu inisiyatife tabi bir imparatorluk projesi olarak değerlendirmekten kaynaklanır (2). Yıkımların tek tek kentler bağlamında incelendiği çalışmalarda bile (Özçelik, 2018a, 2018b), dönemin yerel aktörlerinin bu süreçteki tutumları üzerinde yeterince durulmamıştır (3). Bu "yerel" çalışmalar, bir zamanlar kentliler için iftihar vesilesi olan surların, kent sakinleri nezdinde nasıl gereksiz birer yük haline geldiğini; başka bir ifadeyle, kent sakinlerinin içinde yaşadıkları mekâna ilişkin düşüncelerinin nasıl değiştiğini ortaya koymaktan uzaktır.

Mevcut çalışmaların bu sınırlılıkları, yıkım tartışmalarının yerel dinamikleri de dikkate alan daha geniş bir tarihsel bağlamda incelenmesi gerektiğini göstermektedir. Bu sebeple bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları, yukarıda özetlenen revizyonist tarihçilikten ilham alan bir yaklaşımla, daha geniş bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Makale, yıkım olgusunu Osmanlı kentlerinin yeni kimlik arayışı ile eski kent dokusu arasındaki çelişkilerin bir yansıması ve Osmanlı modernleşmesinin çok yönlü bir parçası olarak ele almaktadır.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA YIKIM TARTIŞMALARI

Yıkım tartışmalarının arttığı 19. yüzyılın ortalarına kadar birçok Osmanlı kentinde güvenliğin en büyük teminatı surlardı. Bunun yanı sıra surlar, statü sembolleri olarak iktidar ve otoritenin işaretiydi; kapılarında gümrük vergileri toplanır, kent pazarlarına giren mallar burada kontrol edilirdi. Surlar kent nüfusunun denetimini sağlar ve inzibati bir işlev de görürdü. Ayrıca, uzun yıllar boyunca dini cemaatlere ait yerleşim alanlarının sınırlarını belirleyerek Müslüman cemaatinin kentlerdeki hâkim konumunu pekiştirmişlerdi. "Millet-i hâkime"nin üstünlük duygusuna maddi bir kanıt teşkil eden ve Müslüman toplum için iftihar vesilesi olan fetihnameler veya çeşitli hâkimiyet alametleriyle yüklüydüler. Bu çok yönlü işlevleri ve yarattıkları çağrışımlar sebebiyle kent surları, özellikle

Müslüman cemaatinin geçmişi, bugünü ve geleceği arasında ilişki kurmaya yarıyordu.

Öte yandan, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kent surları bütün bu işlevlerini büyük ölçüde kaybetmiştir. Her şeyden önce, askeri teknolojide yaşanan devrim surların eskisi gibi etkili bir koruma sağlamadığını göstermişti. Aslına bakılırsa, güvenlik ihtiyacının belirleyici olmadığı birçok iç bölge kenti 19. yüzyıldan çok daha önce surlarını yıktırılmış veya duvarlarının dışına çıkmıştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Akdeniz'deki korsan faaliyetlerinin önce Malta'da, ardından Kuzey Afrika'da ve son olarak Yunan adalarında sona ermesi ise liman kentlerindeki güvenlik endişelerini büyük ölçüde azaltmıştı (İssawi, 1982, 46).

Surların işlevlerini kaybetmesine yol açan diğer koşullar; yüzyılın ikinci yarısından itibaren hükümet konakları başta olmak üzere yeni statü ve otorite sembollerinin yaygınlaşması, kara gümrüklerinin tedrici olarak lağvedilmesi ve limanlardaki gümrük ofislerinin modernleştirilmesi, kent nüfusunun denetiminde yeni önleyici tedbirlerin geliştirilmesiydi. Ayrıca, Tanzimat Dönemi'nde uygulamaya konulan ve tebaanın eşitliğini amaçlayan reformlar cemaatler arası ilişkilerin hiyerarşik yapısını kısmen değiştirmiş, bu suretle surlar cemaatleri birbirinden ayıran işlevini ve Müslümanların zihnindeki simgesel anlamını kaybetmişti. Netice itibarıyla, tüm bu gelişmeler, 19. yüzyılda surların ortadan kaldırılması fikrinin güçlü bir kentleşme eğilimi olarak ortaya çıkmasının ve yıkımların hem yerel hem de merkezi aktörler tarafından desteklenmesinin koşullarını yaratmıştı.

Sur Yıkımının Yerel Dinamikleri

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda sur yıkım tartışmalarını başlatan esas dinamik yereldi. Gerçekten de bu dönemde sur yıkımı, 1830'lardan sonra hızlı bir büyümeye sahne olan ve kademeli olarak duvarlarını yıkan Beyrut'ta olduğu gibi (Fawaz, 1983, 47) genellikle liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlamıştı. Diğer kentlere de ilham veren bu örnek, yüzyılın ikinci yarısından itibaren pek çok kenti surlarını yıkmaya teşvik etti ve bu süreçte kentler kamu yararına dair farklı argümanlar üreterek başkentten izin almaya çalıştı.

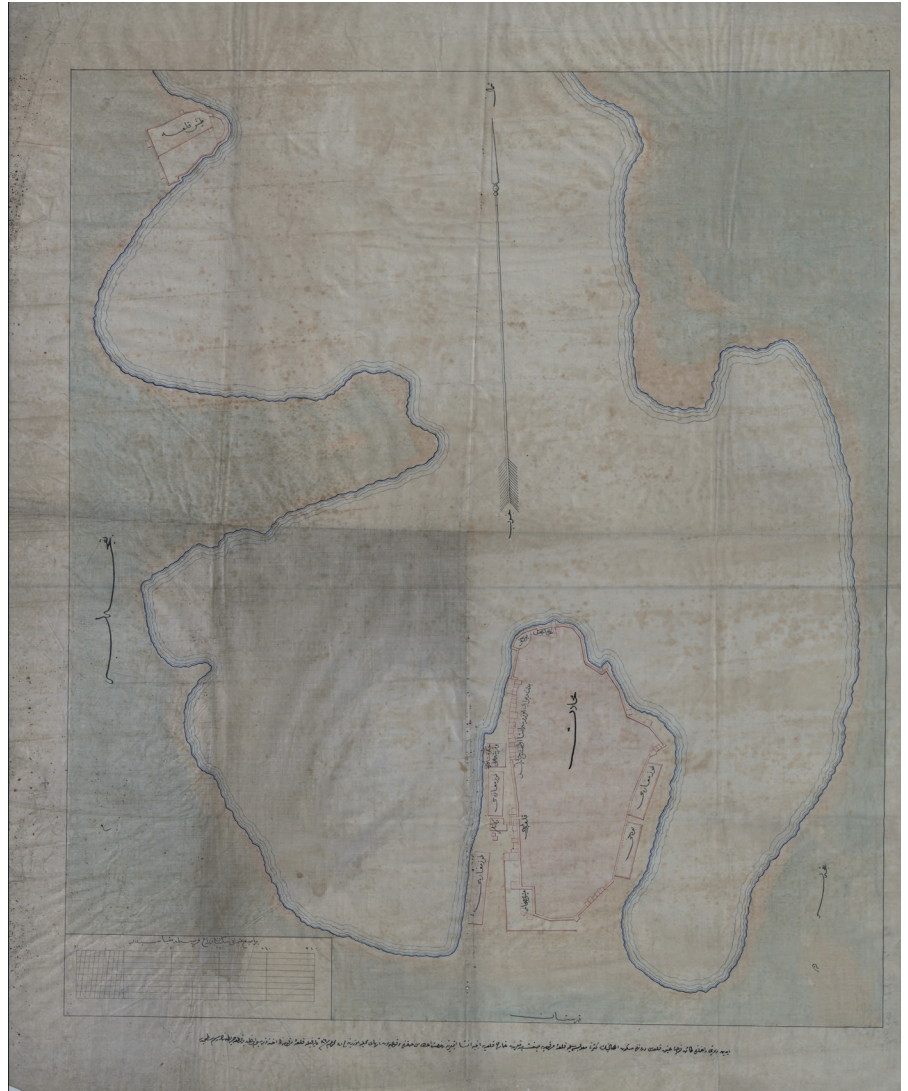
Sur yıkımının liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olarak başlaması imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin sonucuydu. Entegrasyon süreciyle birlikte liman kentlerinin dış ticaret hacmi büyümüş ve yeni ekonomik fırsatlar binlerce göçmeni bu kentlere çekerek nüfus yoğunluğunu artırmıştı (Keyder vd. 1993; Kolluoğlu ve Toksöz 2010). Ancak, surların iç tarafında 1,9 metre, dış tarafında ise 189,5 metrelik bir alana kadar bina inşa etmenin yasaklandığı kadim "topaltı nizamı" sebebiyle kentleşen alan nüfus artışına oranla çok daha yavaş büyümüşü. Geleneksel dokusunu büyük ölçüde koruyan Osmanlı kentlerinde bu koşullar, yoğunlaşmanın ve hızlı nüfus artışının yol açtığı lojistik sorunları arttırdı ve birçok kentsel faaliyeti giderek daha sağlıklı hale getirdi.

Surlarla çevrili kentlerde artan nüfus ve merkezdeki yoğunluğun yarattığı sıkışıklığı hafifletmek amacıyla geliştirilen en etkili çözüm ise sur dışı bölgelerde yeni imar alanlarının açılması ve kentsel yapının dışarıya doğru genişletilmesiydi. Örneğin, 1850'lerin başlarına gelindiğinde Selanik (BOA. HR. MKT. 137-51), Volos (BOA. A.) MKT. NZD. 244-79) ve Yafa (BOA. A.) MKT. MHM. 120-91) gibi liman kentlerinin sur dışı bölgelerinde yeni mahalleler kurulmuştu. Bununla birlikte, kentlerin sur dışı alana yayılma girişimleri kapalı kent ideali pratikte sekteye uğrayan başkentten

muhalefetiyle karşılaştı ve 29 Mart 1856'da Sadrazamlık makamından taşraya emir gönderilerek surlara bitişik bina inşa edilmesinin yasaklandığı "topaltı nizamı" hatırlatıldı (BOA. HR. MKT. 137-51).

Güçlü yerel tazyik sebebiyle Bâbiâli taşraya gönderdiği bu emirden sadece birkaç yıl sonra topaltı kuralının dışına çıkmak zorunda kalmıştır (**Resim 1**). 1859'da Volos'un Müslüman sakinleri surların dışında yeni bir mahalle kurmak için başkentten izin almıştı (BOA. A.} MKT. UM. 366-90). Kapalı bir kent olan Kavala'nın 19. yüzyılın ortalarından itibaren çok önemli bir tütün ihracat merkezine dönüşmesi dikkate değer bir nüfus artışına yol açınca kent, 1864'ten sonra surlarının dışına çıkmıştı (Ivkovska, 2021, 100-101). Bu dönemde dikkate değer bir büyümeye sahne olan Yafa'da kent sakinlerinin 1857'den itibaren pek çok defa dile getirdikleri (BOA. A.} MKT. MHM. 120-91; BOA. MVL. 771-4) sur dışında mahalle kurma talebi ise 1864'te kabul edilmişti (BOA. MVL 774-49; BOA. A.} MKT. MHM. 308-19).

Bütün bu örneklerle rağmen, kentsel genişleme süreci çok az durumda doğrudan sur yıkımıyla sonuçlanmış; genişleme, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak kent surlarının yıkılmasında önemli bir rol oynamıştı. Her şeyden önce, kentler surlarının dışına doğru yayıldıkça

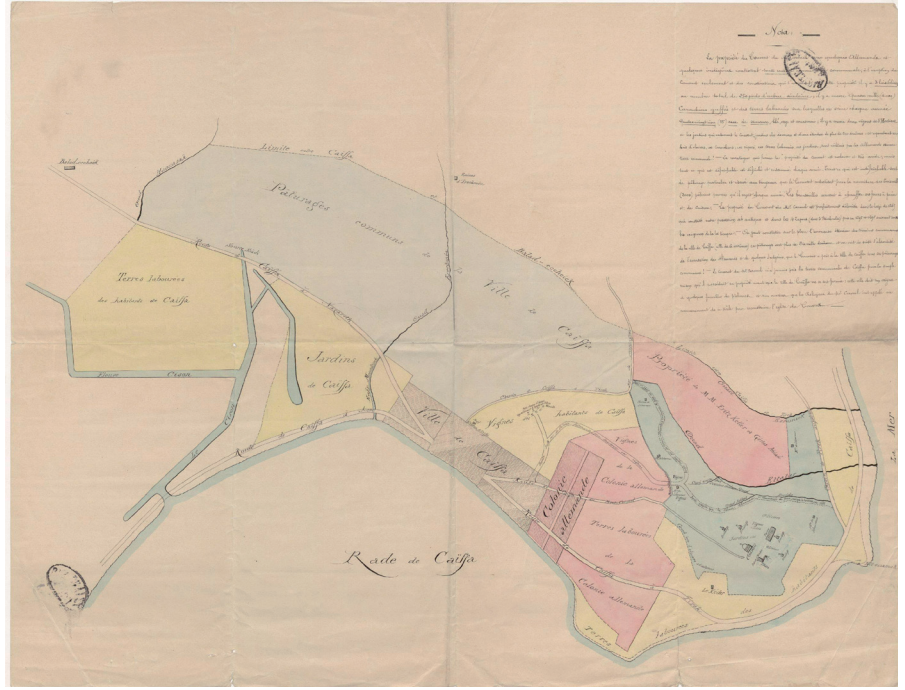
Resim 1. Eski Foça'da sur içinde yaşayan ve sayıları arttığı için surların içine sığamayan nüfusun, sur dışına yeni binaların yapılması talebi üzerine çizilmiş harita/2 Mayıs 1869 (BOA. HRT. h. 1930).

sur hatları üzerindeki yapılaşma kırsal alanlara erişimi engellemiş ve artan trafik mesafesi kent merkezlerinin çekiciliğini biraz daha azaltmıştı. Bu gelişme sur içinde yaşayanların “erişilebilir mekândan” ve temiz havadan daha çok mahrum kalmaları anlamına geliyordu (Hohenberg ve Lees, 1995, 294). Ayrıca, yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlevlerini büyük ölçüde yitirdiklerinden surlar hemen hemen hiçbir kentte kapsamlı bir onarım görmemişti. Pek çok kentte bakım ilgisinden mahrum kalan surlar ya depo veya atölye alanı gibi savunmayla ilgili olmayan amaçlarla kullanılmış ya da kent sakinlerinin güvenliği ve sağlığı açısından tehdit oluşturacak kadar haraplaşmıştı. Bu harap görünümüleriyle surlar geçmişin ihtişamını hatırlatmıyordu; aksine, Poling’in (2020, 90) ifadesiyle 19. yüzyıl kentlerini karakterize eden modernleşme sürecine ayak uydurma konusundaki başarısızlığı vurguluyor; geri kalmış bir kent hakkındaki –seyyahların yaygınlaştırdığı– klişeleri güçlendirmeye yarıyordu.

Bütün bu koşullar, geçmişte önemli pazarlara, yönetici elite ve zengin tüccarlara ev sahipliği yapan, kentlerin en değerli ve yoğun nüfuslu bölümleri olan sur içlerinin terk edilmesini hızlandırarak, bu bölümleri “kentsel çöküntü alanlarına” dönüştürdü. Bu dönüşümle eş zamanla olarak kent sakinleri –yıkım talepleri kabul edilmese bile– daha sağlıklı koşullar sunan surların dışına çıkmaya devam etti. Nitekim Antalya’da sur içinde yaşayan varlıklı Müslümanlar, 1872 yılından itibaren duvarların dışındaki ferah bir alanda temellerini attıkları Teşvikiye Mahallesi’ne taşınmışlardı. Antalya Rumlarının surların dışında kurduğu ve kısa sürede kentin en modern semtine dönüşen Yeni Mahalle’nin temelleri de yine aynı dönemde atılmıştı (Dayar, 2020, 74). 1870’lerin sonlarından itibaren Avrupalılar, Hayfa surlarının dışında –1911’de Hayfa’yı ziyaret eden Ahmet Şerif’in (1999, 209) “bu mahalle bir anlam yayıyordu... bu mahalleden ayrılmak, o pis Hayfa’ya dönmek istemiyordum” sözleriyle tarif ettiği– modern yerleşim alanları inşa etmişler; yüzyılın dönümüne gelindiğinde daha sağlıklı bir kentsel çevrede yaşamak isteyen yerel kent sakinleri de Avrupalıların örneğini izleyerek eski kent sınırlarının dışına yerleşmişti (Seikaly, 2002, 100) (**Resim 2**). Duvarların içinde “boğulan” Hanya’da ise 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra kentli seçkinler, surların dışındaki “ferah” Halepa’ya taşınmaya başlamıştı (Andrianakis, 2000, 38).

Kentsel alan kullanımında yaşanan dönüşümün en çarpıcı sonucu, kent sakinlerinin zihninde, modern kentin geleneksel olana tercih edilmesi gerektiği kanaatinin pekişmesiydi. Çelik (2008, 98-108), Tanzimat Dönemi’nden itibaren Osmanlı kentlerinde sur dışında kurulan modern mahallerin, sur içinde kalan “eski kentler” ile sur dışındaki “yeni kentler” arasında, farklılıkların ilki lehine vurgulandığı keskin bir ayrıma yol açtığını göstermiştir. Bu açıdan yerleşimin sur dışında genişlemesi, Mintzker’in (2012, 238) altını çizdiği gibi, fiziksel bir faktör olmaktan ziyade bir kavram olarak yıkım girişimlerini desteklemiş; hatta yıkımı kentlilerin kendi zaferi olarak tanımlamaları için onlara yeni fırsatlar vermişti. Gerekçesi ne olursa olsun, sonraki dönemlere tarihlenen yıkım taleplerindeki ısrar, surların, fiziksel açıdan olmasa bile, kent sakinlerinin zihninde yıkıldıkları anlamına geliyordu.

Kentsel genişlemenin doğrudan sur yıkımına yol açtığı ilk önemli örnek ise Galata’ydı. İmparatorluğun pek çok liman kentinde olduğu gibi Galata’daki yıkımın da gerekçesi, sur arazisinin zaman içinde semt sakinlerinin tasarrufuna geçmesi ve bazı duvarların yıktırılarak bina ve mağaza yapımında kullanılmasıydı (Osman Nuri, 1335, 269). Bu gelişme üzerine 1863’te Padişah irâdesiyle mağaza ve evlerle kuşatılmış “bir işe

Resim 2. Avrupalıların Hayfa surları dışında inşa ettikleri yerleşimleri gösteren harita (BOA. PLK p. 3479).

yaramayan” surların yıkıtılmasına karar verildi. Emlak sahiplerinin duvarların yıkılması ve ardından elde edilen arazinin kendilerine satılması talepleri bu kararın alınmasında etkili olmuştu (BOA. İ. MVL. 497-22492). Ayrıca, Galata’nın yoğun dokusu içinde ulaşım altyapısı modernleştirilecek ve kazanılan arazi üzerine geniş caddeler yapılabilecekti (Çelik, 1993, 93). Yıkımın çağdaş gözlemcisi M. de Launay, yıkılmakta olan surların yaklaşık olarak 9.000 m²’lik alanı kapladığını hesaplamış (Journal de Constantinople, 1 Decembre 1864) ve bu alanın trafiğe geri kazandırılacağını yazmıştır:

Kamusal alana ayrılan alanın bu şekilde artmasıyla birlikte, bu bölgelerde yangın gibi hala oldukça yaygın olan durumlarda kurtarmayı imkânsız hale getiren çok sayıda çıkmaz sokak, artık her iki tarafında da engel teşkil eden duvarlar olmadan pratik kullanılabilir yollara dönüşecek. Uzun zamandır geliştirilmekte olan araba yolları projeleri de nihayet bugüne kadar kaldıkları saf teorik aşamadan çıkabilecek. Yukarı semtler artık alçak şehirle serbest ve doğrudan bağlantılı hale geldiğinde, ticari işlemler de yeni ve daha büyük bir canlılık kazanacaktır (Journal de Constantinople, 2 Decembre 1864).

1864-1865 yıllarında başlayan Galata’daki yıkım birkaç yıl içinde tamamlandı. Şubat 1865’te Mumhane Caddesi civarında gerçekleştirilen yıkımın ardından Journal de Constantinople, “Galata’nın en pis sokağı, en güzellerinden birine dönüştürüldü” ve “fahişeler sürüldü, eski püskü ahşap evler yerlerini tuğla evlere bıraktı” ifadeleriyle yıkımı öven haberler yaptı (Çelik, 1993, 95). 1866’da kapatılan kale hendeklerinin yerine büyük boyutlu yeni binalar inşa edildi (Akın, 2011, 107-108).

Kentsel genişlemenin sur yıkımıyla sonuçlandığı bir diğer önemli örnek 1881’de Selanik’te yaşandı. Aslına bakılırsa Selanik’in kuzeydoğu surlarında gerçekleştirilen yıkım –bu dönemde yıkım taleplerine olumlu yaklaşmayan– merkezi yönetim ile yerel aktörler arasındaki uzlaşmayı temsil ediyordu. Her şeyden önce, yıkıma, Kanlı Kule’ye dokunulmamak kaydıyla ve buradan elde edilecek taşların yeni inşa edilen istihkâmda kullanılması şartıyla izin verilmişti (BOA. Y. A. RES. 10-80, 12-45). Merkezi ve yerel aktörler arasındaki uzlaşma ve sentezin somut örnekleri ise

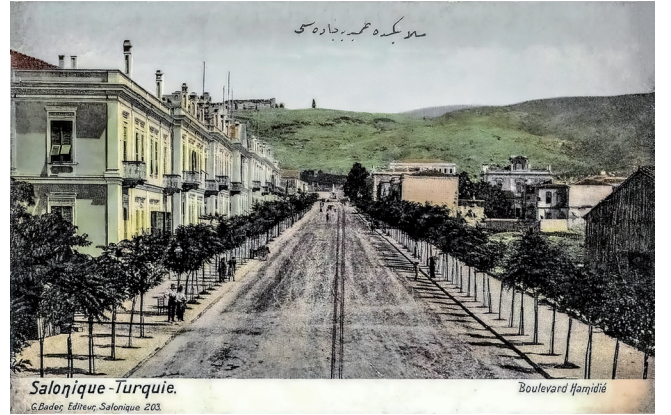

yıkımdan sonra inşa edilen modern Hamidiye Bulvarı'nda görüldü. Yerel yönetim yıkılan sur hattı boyunca Kanlı Kule'den başlayarak sahilden Yedikule'ye doğru çıkan bir bulvar açtırdı. Bulvar üzerine Sultani adı verilen yeni stil ve standartlarda sıra evler yaptırıldı. Farklı etnik grupların yerleşim entegrasyonunu teşvik etmesi beklenen bu evler yabancı konsoloslar ve gelir düzeyi yüksek kentliler arasında çok popüler oldu (Yerolympos 1999, 171).

Hamidiye Bulvarı örneği, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyoekonomik statülerin bireylerin mekân üzerindeki kontrolünü belirleyen değişkenler arasındaki önemini arttırdığının en çarpıcı kanıtları arasında yer almaktadır. Elbette, zenginlerin yoksullardan daha iyi barınması yeni bir olgu değildi. Ancak yeni olan, Hohenberg ve Lees'in (1995, 295) tabiriyle, "konutların buldukları yere, belirli bir bölge ve mahalledeki konumlarına verilen sosyal ve ekonomik önemdi. Artık kentsel alanların isimleri sadece yön belirlemeye yardımcı olmuyordu, açıkça normatif bir değere de sahipti". Selanik surlarının yıkıtılmasıyla kazanılan alanda açılan bulvar ve çevresindeki modern binaların kent imgesi üzerindeki etkisi o kadar güçlü olmuştu ki, yüzyılın sonlarından itibaren yeni kent manzarasının fotoğrafçıları, Ross'un (2018, 292) ifadesini ödünç alacak olursak, "inşa edilmiş çevrenin çarpıcı görüntülerini" defalarca üretmişlerdir (**Resim 3**).

On dokuzuncu yüzyılda yerel aktörler açısından sur yıkımını talep edilebilir kılan bir diğer gelişme, imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesi sonucunda liman kentlerinin ticaret hacminin yoğunlaşması

Resim 3. Selanik Hamidiye Bulvarı: 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı kent fotoğraflarında modern binalar, geniş sokaklar, tramvay hatları gibi kentlilik gururunun yeni simgelerine yapılan vurgu, kent sakinlerinin kentsel mekâna bakış açılarının değiştiğine tanıklık yapıyordu. Modern kent manzarasını gösteren bu fotoğraf ve kartpostalların yayıncıları arasında Selanik Kitaphanesi sahipleri Vassıf ve Nafiz Efendi ile Selanikli Musevi A. Bader gibi kentli aileler de vardı.

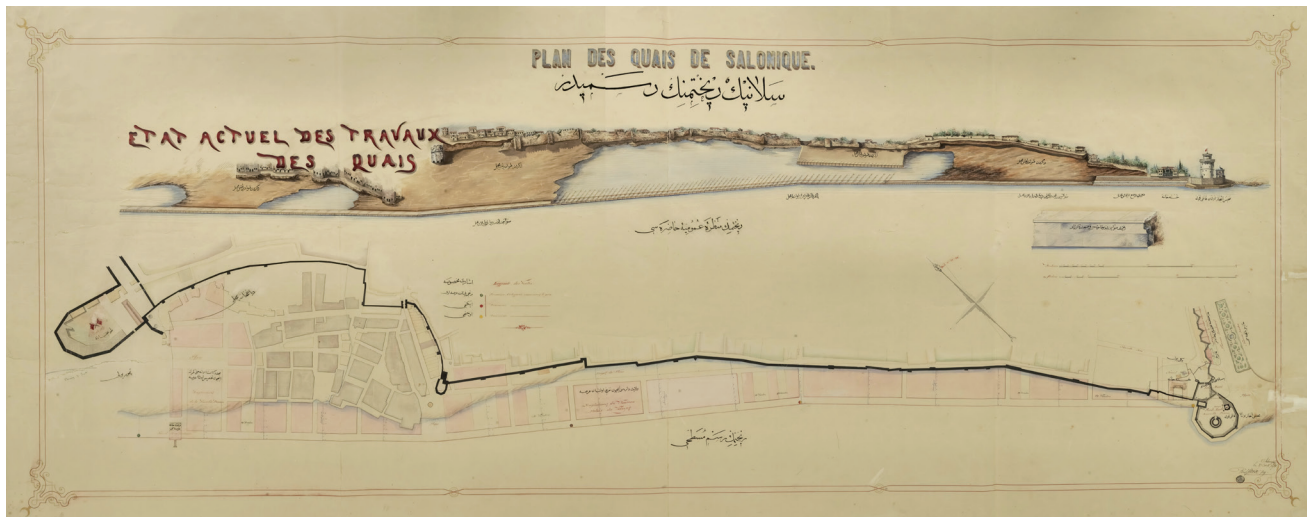

ve bu dönüşümün modern altyapı sistemlerinin önemini arttırmasıydı. Ticari ve ekonomik büyümenin etkisiyle liman kentlerinin gündeminde öne çıkan başlıca temalar, insan ve emtia hareketliliğini arttıracak modern limanların inşası ve bunların sağlayacağı fırsatlar olmuştur. Ticaret hacminin bir kentin önemini ölçüsü olarak giderek daha fazla öne çıktığı bu dönemde, bir zamanlar bu kentlere dair anlatıların merkezinde yer alan ve kent sakinleri için iftihar vesilesi olan surlara yönelik övgüler, yerini verimlilik ve hızlanan mübadele biçimlerinin önemine dair yeni bir söyleme bıraktı. Ticari altyapı imkânlarını geliştirmek birçok liman kentinde öncelikli hedef haline geldi. Bu hususta, 1870’te yerel tüccarların talebi üzerine (BOA. İ. MMS. 37/1554) ve Vali Sabri Paşa’nın büyük desteğiyle Selanik’in deniz surlarının yıkılması, sonraki yıllarda birçok liman kentine ilham verecek önemli bir örnek uygulama olmuştur. Yıkım esnasında cemaat liderleri kentin coşkusuunu ifade etmek için Sabri Paşa’ya gümüş yıkım aletleri hediye etti (Yerolympos, 1996, 66) (Resim 4, 5).

Resim 4. 18. yüzyılda Selanik kenti (BOA. PLK. p. 1339).

Resim 5. Selanik'te yıkılan sur duvarlarından alınan taşlar kullanılarak denizin geri kazanılmasıyla inşa ettirilen modern liman (BOA. PLK. p. 797).

Selanik örneği, kentler arası rekabette modern liman inşasının stratejik önemini açıkça göstermiş ve liman inşası için kent surlarının kullanılabileceği düşüncesini pekiştirmiştir. Nitekim Selanik'teki liman surlarının yıkılmasından kısa süre sonra, Samsun'da sur taşlarının satılmasından elde edilecek gelirle modern bir liman yapılması için girişimlerde bulunulmuştu (BOA. İ. DH. 616-42887). Antalyalı tüccarlar kentin elverişsiz limanını modernize etmek amacıyla 1882'de surların yıktırılmasını önermiş (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101), yüzyılın sonlarında benzer bir girişim Trablus'ta yaşanmıştı (BOA. Y. EE. 8-27). Modern liman inşası, II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yıkım taleplerinin de yaygın gerekçeleri arasında yer almıştır.

Yerelden yükselen yıkım taleplerinin önemli bir gerekçesi de halk sağlığıydı. Birçok kentte yüksek duvarların hava dolaşımını engelleyerek halk sağlığını tehdit ettiği, sıkışık ve sağlıklı koşullarda yaşayan insanların salgın hastalıklara karşı çok daha savunmasız olduğu iddia ediliyordu. Ayrıca, kirli suların ve atıkların biriktiği alanlar haline gelmiş sur hendekleri koleranın en büyük kaynağı olarak görülüyordu. Örneğin, Samsun surlarının yıkılmasının talep edildiği 7 Temmuz 1871 tarihli bir raporda, bu talebin gerekçesi, "kent yaz aylarında adeta bir fırın gibi oluyor" sözleriyle açıklanmış ve halk sağlığı için duvarların, "hiç olmazsa şehir tarafında olan kısmının" ortadan kaldırılması istenmişti (BOA. ŞD. 608-11). Antalya'da yapılan bir ölçüme göre, sur içi ile dışındaki yerleşimler arasında çok büyük bir sıcaklık farkı tespit edilmişti (BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101). Sabah gazetesine Antalya'dan gönderilen 23 Şubat 1893 tarihli bir mektupta ise hendeklerin zamanla dolarak bataklıkla dönüştüğü ve halk sağlığını tehdit ettiği; ayrıca kale duvarlarının "cereyân-ı havaya mâni olmasından" dolayı yaz mevsiminde hastalıkların eksik olmadığı belirtilmiş ve surların yıkılmasıyla halk sağlığı için "büyük bir hizmet" yapılacağı vurgulanmıştı (Sabah, 11 Şubat 1308). Halk sağlığına dair tüm bu vurgular, Osmanlı kentlerinde sağlıklı bir yaşam için su kaynaklarının ve kentsel hijyenin iyileştirilmesine yönelik farkındalığın arttığını gösteriyordu.

Merkezi Yönetim ve Kent Surları

Yerel aktörlerin yıkım taleplerindeki istikrarlı tutumla karşılaştırıldığında, 19. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin kent surlarına dair tutarlı bir politika izlediğini söylemek zordur. İmparatorluğun yaklaşımı Ashworth'un (1991, 157) daha genel bir bağlamda vurguladığı gibi, "belirli bir yer ve zamandaki güvenlik düşüncesinin jeopolitik önceliklere veya yerel taleplere göre değişen önemine bağlı olarak farklılık göstermiştir." Bununla birlikte, yüzyılın ortalarına gelindiğinde, surlar merkezi yönetim için büyük ölçüde işlevlerini kaybettikleri için onarılmamış ve birçok yerde terk edilmiş mülkler gibi haraplaşmıştı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren sur yıkımı özellikle liman kentlerinden yükselen taleplerin etkisiyle Osmanlıların gündemine girdiğinde, surların işlevlerini kaybetmesi, yıkımların başkent tarafından kabul edilebilir olmasının koşullarını yaratmıştı.

Yerel taleplerin yol açtığı baskı dışında merkezi yönetimi sur yıkımlarını desteklemeye yönelten en önemli sebep ise Paris'in modern bir başkente dönüşümünde etkili olan ve Tanzimat Dönemi kent reformlarına ilham veren planlama anlayışıydı. "Haussmannizasyon" olarak adlandırılan bu anlayış, kentsel yol sisteminin yeniden düzenlenerek anıtsal yapılarla desteklenen geniş bulvarların açılması ve kent surlarının yıktırılması gibi uygulamaları içeriyordu (Özcan, 2006, 154-155). Hall'in (1997, 88)

4. İsmail Hakkı Paşa'nın bu girişimi yerel bir talebe dayanmadığından başarısız oldu. Paşa'nın valilik döneminden on yıl kadar sonra Diyarbakır'a gelen Ali Bey (1314, 13), "ahali kale dışına istek göstermedikten başka, iş sahiplerinin kent dışındaki hükümet dairesine gidip gelmeleri güç oluyor diye yakınmaları üzerine hükümet bir süre sonra yine kent içindeki eski yerine getirilmiş ve böylece dışarıdaki hükümet konağı o zamandan beri boş kalmıştır; şimdi harap haldedir" diye yazmıştı.

vurguladığı gibi, 1850'lerin başında Paris, çıkmaz sokakları olan, ışıksız ve havasız, pis kokuların yayıldığı bir kentken, Haussmann'ın görevinden ayrıldığı Ocak 1870'ten sonra yeni sokakları ve parklarıyla, modern kanalizasyon sistemiyle modern bir başkente dönüşmüş ve pek çok başkent için ilham kaynağı haline gelmişti.

Bu iki önemli faktöre rağmen, 1865-1866 yıllarında Galata'da gerçekleştirilen yıkıma kadar Osmanlı başkentinin konuya yaklaşımını genellikle yıkım taleplerine yönelik muhalefet belirledi. Galata'daki yıkım ise imparatorluk merkezinin kent surlarına bakışında, 1868'de İstanbul'un kara surlarının yıktırılmasını gündeme getirecek kadar büyük bir kırılmayı temsil ediyordu (BOA. A. MKT. MHM 401-17). Bu tarihten sonra yıkım tartışmaları imparatorluğun kentsel modernleşme söyleminin merkezinde yer alarak sadece liman kentlerini ilgilendiren bir olgu olmaktan çıktı ve imparatorluğun iç bölgelerindeki kentlerde de tartışılmaya başlandı. Örneğin, 1865'te Erzurum surları yıktırılmış (BOA. ML. EEM. 848-15) ve doldurulan hendekler üzerinde geniş yollar ve çarşı yapılmıştı (BOA. ML. EEM. 966-8). Bağdat Valisi Midhat Paşa (1869-1872), surlar içinde kalan kenti genişletmek mümkün olmadığı gerekçesiyle Bağdat surlarını yıktırmıştı (Ceylan, 2011, 183-184). Tanzimat'ın reformcu valilerinden İsmail Hakkı Paşa, Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde (1868-1875) aynı gerekçeyle Hükümet Konağı'nı sur haricine inşa ettirmiş ve duvarların dışında yeni mahalleler kurmaya girişmişti (Ali Bey, 1314, 12-13) (4).

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu 17 Aralık 1871 tarihinde başkentten vilayetlere gönderilen tâlimâtla netleşti. Bu tâlimât, giderek artan ve artması muhtemel olan yıkım taleplerine cevap verilmesi gerektiğini ve aynı zamanda askeri bürokrasinin hassasiyetlerinin dikkate alındığını gösteriyordu. Tâlimâtta göre, konumları itibarıyla önemsiz olan harap kaleler yıktırılacak, bu yıkım sonucunda elde edilen taşların satılmasıyla sağlanan gelir modern istihkâm sistemlerinin yapımına harcanacaktı (BOA. C. AS. 828-35281). Ancak, 1871 Tâlimâtı yaygın bir tatbikat sahası bulamamış, yayımlanmasından kısa süre sonra uygulanmasından vazgeçilmiştir. Bu tarihte tâlimâtın gereklerinin yerine getirileceği ilk kentlerden olan Antalya'yı ziyaret eden Arkeolog Gustav Hirschfeld (1874, 714), Bâbîâlî'nin başlattığı sistematik yıkımdan vazgeçilme sebebinin sur taşlarının satılmasıyla elde edilmesi umulan gelirin beklentilerin uzağında kalması olduğunu yazar.

Merkezi yönetimin yıkımları destekleyen tutumu, 1870'lerin ortalarından itibaren yerini muhalefete bırakmıştır. Bu dönemde yıkımlara muhalefetin ardındaki ilk aktör askeri bürokrasydi. Genel olarak bu muhalefet, Ashworth'un (1991, 155) "ne kadar eski olursa olsunlar, gelecekte yaşanacak bir çatışmada potansiyel değeri olabileceği düşüncesiyle mevcut savunma yapılarının terk edilmesine direnme eğilimi" olarak tanımlandığı "askeri ihtiyat"tan besleniyordu. Bunun yanı sıra, sur içlerinde kalan cephanelik veya koğuş gibi yapıların akıbetlerinin belirsizliği ile kentsel alan kullanımının yoğun, arazi rantının yüksek olduğu liman kentleri başta olmak üzere, duvarların yıkılması ve hendeklerinin doldurulmasıyla ortaya çıkacak arazinin yerel yönetimlere bırakılmak istenmemesi de askeri muhafazakârlığı desteklemişti.

Merkezi yönetimin sur yıkımına muhalefetinin diğer sebebi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yol açtığı koşullardı. Nitekim bu dönemde Erzurum ve Kars'ta modern tabyalar inşa edilmiş, Balkan kentlerinin müdafaasında surların önemi tekrar hatırlanmıştı. Savaş tehdidi sebebiyle 1879'da Seraskerlik makamı, Yanya sakinlerinin, Avlonya İskeleyi

5. Her ne kadar 19. yüzyılın ikinci yarısında Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi gibi cemiyetler kent surları ile tarihi eser kavramı arasında açık bir ilişki kurmaya çalışsa da (Sümertaş, 2016), bu girişimler Osmanlı seçkinleri içinde çok küçük bir grupla sınırlı kalmıştı. Basiret'in 18 Ağustos 1874 tarihli nüshasında yayımlanan "Bir Varaka" başlıklı makalede ise yol genişletmek amacıyla Anadolu Hisarı kapılarının yıktırılması, "Yıldırım Bayezid'in hatırasına hürmetsizlik" olarak nitelenmiş, kapıları kaldırılan hisarın "ruhsuz ceset gibi kalacağı" ve "hiçbir şey benzemeyeceği" iddia edilerek yıkım kararını alanlar ile bunu destekleyen semt sakinleri cehaletle itham edilmişti (Basiret, 5 Receb 1291). Öte yandan bu eleştiri, surların Müslüman toplumunun muhayyilesindeki metafizik önemini vurguluyor, tarihi eser tahribine odaklanmıyordu. Benzer bir tutumu, kitabını 1884 Nizamnâmesi'nin neşrinden sonra yazan Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi'de de görmek mümkündür. Surların Müslüman toplum nezdindeki simgesel önemine vurgu yaparak, fethi uğruna pek çok Müslüman'ın öldüğü Belgrad Kalesi'nin Sırlara terk edilmesini eleştiren Ahmed Lütfi Efendi (1989, 40, 91), Galata'daki yıkımı ve sur taşlarının satılarak elde edilecek gelirin Şehremaneti'ne verilmesini "başkenti kapısız bacasız bırakacak", "kötü niyetli" bir girişim olarak değerlendirmişti.

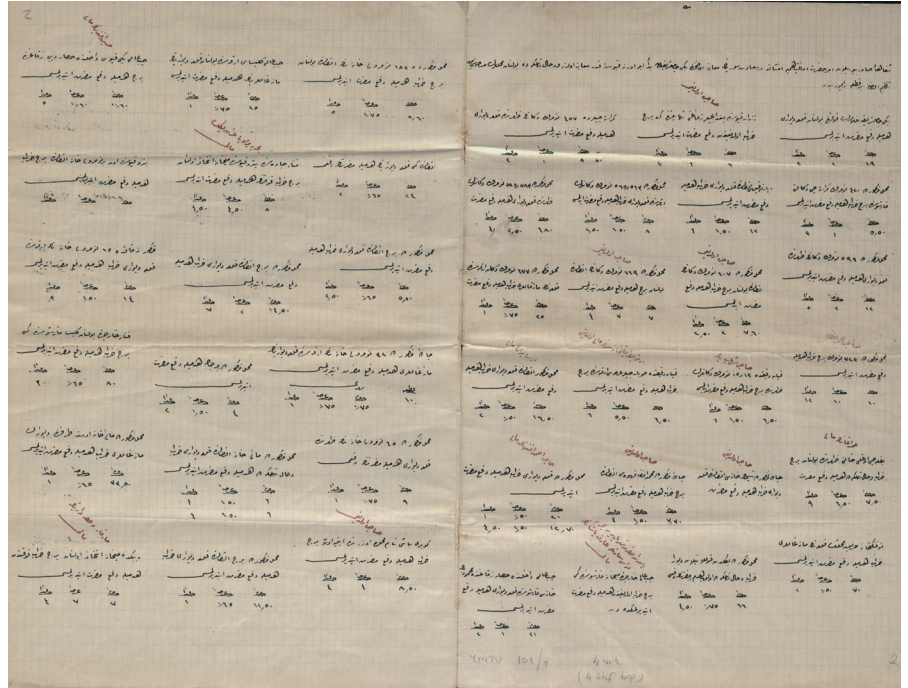
6. Örneğin, İstanbul surlarının yıktırılmasına yönelik tartışmalar üzerine 1870'te Londra'daki eski eser dernekleri bunu engellemek için girişimde bulunduğu, Basiret gazetesi bu girişimin dikkate alınması gerektiğini yazmıştı (Basiret, 15 Sefer 1287). Ebu Ziya Tevfik de 1872'deki ilk sadrazamlık döneminde Midhat Paşa'nın İstanbul surlarının yıktırılması hususunda Padişah Abdülaziz'i ikna ettiğini, ancak bu girişimin İngiltere'deki tarihi eser derneklerinin baskısı nedeniyle sonuçlanmadığını iddia etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 13 Şevval 1327). 1872 sonlarında Edirne'deki yıkım ise İngiliz Konsolosluğu tarafından eleştirilmişti (BOA. HR. MKT. 771-92). Bütün bu eleştiriler surların tarihi eser olarak öneminin Osmanlılar tarafından kabul edilmesini hızlandırmıştı.

bitişindeki harap surların yıktırılması ve taşlarının satılması talebine olumsuz cevap verdi (BOA. ŞD. 2089-5). Yine aynı tarihte Gümülcine ileri gelenlerinin kasabanın "sıhhatini ihlâl ettiği" gerekçesiyle duvarların yıktırılması ve taşlarının kaldırım ve lağım inşaatında kullanılması talebi Padişah irâdesiyle reddedilmişti (BOA. ŞD. 1910-20; BOA. İ. ŞD. 49-2726). 1883'te ise güvenlik gerekçesiyle Edirne'deki yıkımdan vazgeçildi (Badi Efendi, 2014, 73-74).

Yüzyılın sonlarında, merkezi yönetimin yıkımlara bakışını etkileyen bir diğer husus, İmparatorluğun arkeolojik eserlere duyduğu yeni ve artan ilgiydi. Bu ilginin sonucu olarak Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla 21 Şubat 1884'te yürürlüğe giren Âsar-ı Atıka Nizamnâmesi'nde istihkâmlar korunması gereken tarihi eserler arasında zikredildi ve kale duvarları ile burçların tahribi yasaklandı (Düstur, 1302, 89-90, 93) (5).

Arkeolojik faaliyetlerin toprak üzerindeki hâkimiyet ve meşruiyet iddialarının temeli olduğu bir dönemde (Shaw, 2003, 112) surlara tarihi eser olarak önem atfedilmesinin en önemli sebebi, Tanzimat Dönemi'yle birlikte imparatorluğun, Avrupa devletlerinin karşısında değil, onlarla ahenk içinde, "modern" ve "uygar" bir görüntü sunmaya çalışmasıydı. Netice itibarıyla, ister imparatorluğun kendisini Batı ile eşit, "modern" bir güç olarak tanıtmaya projesinin parçası olsun (Makdisi, 2011, 273), ister "Frenkler görürlerse cehaletimize ne derler?" endişesinden kaynaklansın (6), nizamnâme, surların tarihi eser olarak öneminin başkent tarafından kabul edilmeye başladığını gösteriyordu. Nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra merkezi yönetim açısından sur tartışması sadece kentsel altyapıyla veya güvenlikle ilgili bir mesele olmaktan çıkmış ve Osmanlı coğrafyasının arkeolojik zenginliklerini ilgilendiren bir konuya dönüşmüştü. Nitekim 28 Mart 1884 tarihinde yayımlanan bir Padişah irâdesinde İstanbul surlarının yıktırıldığına işitildiği, ancak bu surların tarihi eser statüsünde olduğu ve "hüsni hâlde ve vaz'-ı kadîmlerinde ibkâ ve muhâfaza" edilmesi gerektiği vurgulanmıştı (Osman Nuri, 1330, 207).

Bütün bunlara rağmen, nizamnâmenin yürürlüğe girmesinden sonra mali imkânsızlıklar ve kentlerin altyapı ihtiyaçları surlarla ilgili tartışmaların çerçevesini belirlemeye devam etti. Bu ihtiyaçlar surlara ilişkin yekpare bir tutum sergilenmesini engellerken, Müze-i Hümayun'un koruma çabalarında çoğu zaman yalnız kalmasına yol açtı. Örneğin, 1892'de Şehremaneti, bu tarihe kadar 1884 irâdesine uyulmaya çalışıldığını, ancak İstanbul surlarının büyük bölümünün haraplaştığını ve bu haliyle muhafazalarının gereksiz olduğunu savunuyordu. Bütçe yetersizliği gerekçesiyle Şehremaneti'nin önerisi, tarihi eser statüsünde olduklarından muntazam kalan sur parçalarının korunması, harap olmuş ve sakıncalı bulunan yerlerin yıktırılmasıydı (BOA. DH. MKT. 1940-18; BEO. 88-6554). Bu önerinin reddedilme gerekçesi ise sur hendeklerinin askerlere siper olabileceği ve yıkım için yapılacak masrafların tamirleri için gerekenden fazla olmasıydı. Sonuç olarak, surların yıktırılmasından ziyade "ibkâsına çare düşünülmesi" kararlaştırıldı (BOA. Y. MTV. 82-86). Kent surlarıyla ilgili tartışmalarda pratik ihtiyaçların belirleyici olduğunun bir diğer örneği 1894 Depremi'nden sonra İstanbul surlarıyla ilgili Şehremaneti ve Seraskerlik tarafından hazırlanan keşif raporlarıdır. Zira bunların ilkinde kapsamlı, ikincisinde ise kısmi bir yıkım öngörülmüştü (BOA. Y. MTV. 101-7 ve BOA. İ. ŞE. 6-15) (Resim 6). Başkentten çelişkili tutumunun tipik örneklerinden bir diğeri kent surlarının tarihi eser statüsünün güçlendirildiği 1906 tarihli Âsar-ı Atıka Nizamnâmesi'nin (BOA. ŞD. 220-70) yürürlüğe girmesinden

Resim 6. İstanbul kara surlarının tamirine dair 23 Temmuz 1894 (BOA. Y. MTV. 101-7) ve 4 Eylül 1894 (BOA. İ. ŞE. 6-15) tarihli onarım raporları.

No	Tarih		Yer		Durum	Tavir	Miktar	Tutar	Tarih	Yer	Durum	Tavir	Miktar	Tutar
	Yıl	Ay	İlçe	Yer										
1	1894	7	İstanbul	Kara Surları	Onarım	...	...	...	23	Temmuz	...	...	...	
2	1894	9	İstanbul	Kara Surları	Onarım	...	...	...	4	Eylül	...	...	...	

kısa bir süre sonra yaşandı: Kent sakinleri için tehlikeye neden olduğu gerekçesiyle Mayıs 1907'de Antalya surunun harap olan bölümlerinin yıkılması yönünde Padişah irâdesi çıktı (BOA. BEO. 3049-228666) (7).

Kısacası, Müze-i Hümayun'un çabaları istisna tutulduğunda –İstanbul surları başta olmak üzere– yüzyılın sonlarına kadar surlarla ilgili tartışmalarda tarihi eser vurgusunun veya modern koruma amacının çok belirgin olduğu söylemek güçtür. Ancak, pratik ihtiyaçlara, resmî kurumların konuya kendi öncelikleri açısından yaklaşmalarına ve mali imkânsızlıklara rağmen 1884 Nizamnâmesi ve Müze-i Hümayun, yüzyılın son yıllarından itibaren tarihi eser kavramını yıkım tartışmalarının parçası haline getirmeyi başardı. Nitekim 1890'lar ila 20. yüzyılın başları arasında

7. Bu dönemde yıkımların yanı sıra surların farklı amaçlı kullanımları da devam etmiştir. Örneğin, Maârif Nezâreti'nin tasarrufuna bırakılan Yedikule, 24 Haziran 1894'te Daver Paşa Kışlası'ndaki hayvanların erzaki için askeriyeye teslim edilmişti (BOA. MF. MKT. 398-17). Diyarbakır'da ise askeri işlevini kaybeden sur burçları zahire deposu olarak kullanılıyordu (BOA. MF. MKT. 1065-55).

kalan zaman dilimi içinde Müze-i Hümâyun; Trabzon (BOA. ŞD. 627-9), Yedikule (BOA. MF. MKT. 398-17), Ankara (BOA. MF. MKT. 558-9) ve Haliç surları ile Anadolu Hisar'ında (BOA. ŞD. 811-30) gerçekleştirilen tahribatlara doğrudan müdahale etmişti.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE YIKIM TARTIŞMALARI

İkinci Meşrutiyet'in ilanı yerel aktörlerin yıkım taleplerinin daha önce hiç olmadığı kadar artmasına sebep oldu. Bu dönemde yıkım taleplerinin en önemli gerekçesi ise 19. yüzyılın sonlarında da olduğu gibi halk sağlığıydı. Ancak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu vurgular, "letâfet", "terakkiyât", "ümran" ve "mâmûriyet" gibi kavramlarla desteklenerek daha belirgin hale geldi (**Resim 7**). Örneğin, Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra Sinop Meclisi, yıkım taleplerinin gerekçesi olarak, surun "şehrin letâfetini" bozmasını ve "cereyân-ı havaya ve mâmûriyet ve terakkiyâta bir mânia-i azîme teşkil etmesi"ni gösterdi (BOA. DH. MUİ. 25-1). 30 Mart 1909'da Dıraç İdare Meclisi, halk sağlığına zarar verdiği ve "memleketin ümrânını" engellediği gerekçesiyle surların yıktırılmasını talep etti (BOA. DH. MUİ. 11-52). Aynı gerekçeyle surların yıktırılmasını isteyen Akka Belediye Reisi ise yıkım, kentsel hijyen ve inşaa faaliyetlerini yenilik projelerinin önemli bir parçası olarak değerlendiren yerel aktörlerin, taleplerini, "devr-i istibdâdı" sorumlu tutarak daha güçlü bir şekilde ifade ettiklerini gösteriyordu. Belediye Reisi, Mebusan Meclisi'ne gönderdiği 8 Mayıs 1909 tarihli telgrafta "istibdâdın en büyük tazyikine Akka uğramıştır. Memleket yekpare bir karınca yuvası gibidir" demiş ve sur içindeki nüfus yoğunluğu sebebiyle kentin yarısının verem olduğunu yazmıştı (BOA. ŞD. 2786-18). Ağustos 1909'da Diyarbakır İdare Meclisi, surların kentin genişlemesine ve "cereyân-ı havaya" mâni olduğunu, münasip yerlerinin ortadan kaldırılarak "sıhhat-i umûmiyyenin muhâfaza" edilebileceğini savunmuştu (BOA. DH. İD. 86-12).

Resim 7. II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yıkım taleplerinin önemli gerekçelerinden biri de bakımsızlık sebebiyle birçoğu yıkılmak üzere olduğundan surların halkın can ve mal güvenliğini tehdit etmesiydi. Zira nüfus artışı sebebiyle birçok kentte sur arazisi veya hendeklerin üzerine evler yapılmıştı ve yıkılmak üzere olan surlar bu evler için tehlikelere yol açıyordu (19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Ankara ve Trabzon kentleri: Kaynak: Naumann 1893; Salt Araştırma, Ülgen Ailesi Arşivi).

Aslına bakılırsa II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yerelden yükselen yıkım taleplerinin artması, sadece halk sağlığına dair farkındalığın gelişmesiyle açıklanamayacak kadar genel bir eğilimin yansımasıdır. Bütün bu taleplerde, geleneksel toplumsal hiyerarşileri aşındıran dönemin liberal ortamının etkisi kadar, gecenin günlük hayata daha fazla dâhil olması; kahvehaneler, tiyatro salonları, kulüpler gibi modern toplumsal etkileşim mekanlarının yaygınlaşması gibi faktörler de yönlendirici olmuş olmalıdır.

Kahvelerin, gazinoların ve otellerin sahipleri ve müşterilerinin, gece kilitlenen kent kapılarını işlerine veya eğlencelerine engel olarak görmeleri tabiiydi. Dolayısıyla, modern etkileşim biçimleri geleneksel yapılar dışında yeni toplumsal bağların oluşmasına zemin hazırlarken, duvarlara dayalı mevcut toplumsal yapıları iyice zayıflatmış ve yıkım taleplerini artırmıştı.

Merkezi yönetim açısından bakıldığında ise Meşrutiyet'in ilanı, başta İstanbul olmak üzere, birçok Osmanlı kentnin kronik altyapı sorunları ve salgın hastalık tehdidiyle boğuştuğu bir dönemde gerçekleşmişti. Bu koşullar kentsel altyapının modernleştirilmesini Jön Türklerin temel hedeflerinden biri haline getirdi ve II. Meşrutiyet Dönemi, imparatorluğa yeniden hayat vermeyi amaçlayan Jön Türklerin radikal kentsel modernleşme projelerinin tartışılmasına vesile oldu (Bozdoğan, 2001, 18).

Kentsel modernleşme projelerinin en radikal örneklerinden ilki, 1909 ortalarında İstanbul surlarının yıkılması için çıkarılan Padişah iradesiydi (BOA. DH. MKT. 2880-96). Tasvir-i Efkâr gazetesinin başyazarı Ebu Ziya Tefik bu girişimi coşkuyla karşılamış ve surlar yıkıldıktan sonra yeni belediye, millet meclisi, dârülfünun ve tiyatro binalarının inşa edilebileceğini yazmıştı (Tasvir-i Efkâr, 28 Ekim 1909). Yıkım fikrinin sistemli bir şekilde ele alındığının göstergesi ise 1910'da üç yıllığına başkente davet edilen André Auric'in hazırladığı ve İstanbul'daki işlevini yitirmiş kışla, tahkimat ve surların yıkılarak halka açık bahçe ve parklara dönüştürülmesini içeren imar planıydı (Gül, 2009, 68).

Yıkarak genişleme düşüncesi genel bir medenileşme alanı olarak düşünüldüğünde, dönemin en radikal figürü, hiç kuşkusuz İstanbul şehremini Cemil Paşa (Topuzlu)'dur. Cemil Paşa'nın ilk belediye başkanlığı dönemi (1912-1914) boyunca İstanbul'da gerçekleştirdiği uygulamaların birçoğu kentte yeni meydanlar ve modern parkların oluşturulmasını içeriyordu. Özellikle Gülhane Parkı'nın açılışıyla, Osmanlı tarihinde ilk defa, erkekler ve kadınların bir arada toplumsal etkileşimde bulunabileceği bir kamusal alan oluşturulması hedeflenmişti (Okta, 2017, 8).

Cemil Paşa'nın pratik örneğini verdiği Jön Türklerin kent siyaseti en vezce ifadesini Kilisli Rifat'ın "medîne-i hayâliyye"sinde bulmuştur. Salgın hastalıklarla boğuşan Osmanlı kentlerinin ıslahı hususunda bir numune olması umuduyla tasarlanan bu hayali kentin en önemli özellikleri; caddelerinin geniş olması, sokaklarının rüzgâr alması, evlerinin güneş ışığından faydalanacak şekilde inşa edilmesiydi. Ayrıca, caddelerin sonunda boş bırakılacak alanlara umumi ebatlarda abideler, modern bahçe ve parklar, oyun ve seyir alanları açılacaktı. Su kaynakları ıslah edilmiş olan "medîne-i hayâliyye" modern bir kanalizasyon sistemine sahip olacaktı. Böyle bir kent, geleceğin modern toplumunun üzerinde yükseldiği, halkın ahlaki ve toplumsal gelişimini sağladığı bir karargâhtı (Tanin, 5 Haziran 1910).

"Medîne-i hayâliyye"nin bu temaları Ebu Ziya Tefik gibi dönemin etkili siyasi figürleri tarafından da paylaşılmıştır. Bu temalar, Wolfe'un (2009, 161) ifadesiyle kamu düzeninin giderek daha fazla estetik, ahlaki ve tıbbi sorunları ele alan iyileştirici programlar olarak düşünölmeye başlandığını ve bu sorunlara duvarlar yerine modern parklar, yürüyüş yolları ve daha iyi drenaj sistemleri aracılığıyla çözümler üretilmeye çalışıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Netice itibarıyla, sayısı artan yerel yıkım taleplerinin yanı sıra, Jön Türklerin Osmanlı kentlerinin altyapısını modernleştirmeye yönelik çabaları, dönemin başlarından itibaren kent surlarının tartışılmasına vesile

olmuş ve konunun imparatorluğun genelini ilgilendiren bir mesele olarak ele alınmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Diyarbakır (BOA. DH. İD. 86-12), Sinop ve Trabzon'dan (BOA. DH. MUİ. 25-1) gelen yıkım taleplerine Harbiye Nâzırı'nın verdiği cevaplarda konuyla ilgili bir çalışma yapıldığı bilgisi verilmişti.

Yıkımların pratikte desteklendiğinin göstergesi olan bu çalışma 16 Aralık 1909'da sonuçlandı ve Şûrâ-yı Askerî, imparatorluk surları içindeki kale ve eski surlardan, askeri ve tarihi açıdan önem taşımayanların lağvedilmesini kararlaştırarak on altı maddelik bir muhtıra hazırladı. Muhtırada, kaleler önem derecelerine göre sıralanmış ve belirli kalelerin muhafaza edilmesi, tahkim edilmesi veya yıkılması kararlaştırılmıştı. Edirne, Kırkkilise, Erzurum gibi önemli yerlerdeki kaleler korunacak, bazı yerlerdeki tahkimatlar güçlendirilecek ve askeri değeri olmayan eski kaleler yıkılacaktı. Tarihi değer taşıyan surların tespiti –bu tespit kendisi bile bir çatışma kaynağı haline gelmişti– Maârif Nezâreti ve Müze-i Hümayun tarafından belirlenecekti. Midilli, Limni (**Resim 8**), Sakız, Rodos (**Resim 9**) ve İstanköy (**Resim 10**) surları ise Müslüman nüfus için sığınak olacakları düşüncesiyle korunacaktı. Tespit işleri ordu ve vilayet yetkililerine bırakılmış, oluşturulacak komisyonlarda maârif müdürlerinin yer alması öngörülmüştü (BOA. İ. HB. 13-15).

1910 başlarında Meclis-i Vukelâ'da ele alınan bu eylem planı (BOA. DH. İD. 86-12) 12 Mart 1910 tarihli Padişah irâdesiyle kabul edildi (BOA. İ. HB. 13-15). 19 Mart 1910'da da Dâhiliye Nezâreti'nden taşraya gönderilen bir genelgeyle planın uygulamasına geçildi. Genelge, Şûrâ-yı Askerî'nin muhtırasında belirtilen hususları özetliyor, yıkılması kararlaştırılan kaleler için "füruht komisyonları" kurulacağını, sur enkaz ve arsalarının satışından elde edilecek gelirin Maliye Nezâreti'ne bırakılacağını vurguluyordu (BOA. DH. İD. 86-12).

Bu gelişme yıkımlara yönelik muhalefetin en önemli aktörü olan askeri bürokrasinin direncini büyük ölçüde ortadan kaldırdı ve yıkım

Resim 8. Limni Kalesi (BOA. PLK p. 27).

Resim 9. Rodos Kalesi (BOA. PLK p. 29).

Resim 10. İstanköy Kalesi (BOA. PLK p. 4853).

girişimlerinde büyük bir artış yaşanmasına yol açtı. Zira tarihi eser niteliğindeki surların korunacağı belirtilse de genelge yıkımları teşvik ediyordu (BOA. MF. MKT. 1177-6; BOA. BEO. 3968-297529). Halil Edhem Bey'in tespitlerine göre genelgeden sonra İstanbul, Trablusşam, Bursa, Kütahya, Birecik, İznik, Silivri ve Cezair-i Bahr-i Sefid'te bazı surlar ve Bitlis Kalesi ile Diyarbakır surunun Mardin Kapısı'ndaki önemli bir kulenin yıkıtılmasına teşebbüs edilmiş, hatta Bitlis surunun yıkımı için başkentten 500 lira tahsisat verilmişti (BOA. MF. MKT. 1177-6).

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Odağı Değişen Tarihi Miras Kavramı ve Kent Surları

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kent surlarıyla ilgili tartışmaların önemli öğelerinden biri de tarihi eser kavramıdır. He ne kadar kavram 19.

yüzyılın sonlarından itibaren surlarla ilgili tartışmaların parçası olmaya başlasa da önemi esas itibarıyla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra artmıştı (Altınyıldız, 2007, 286-7; Osman Nuri, 1330, 209-15). Özellikle İstanbul surlarının yıktırılması kararı, tarihi eser kavramını temel argüman olarak kullanan önemli bir aydın muhalefetiyle karşılaşmış ve sık sık gazetelerin gündemine taşınarak Osmanlı kamuoyunun yakından takip ettiği bir meseleye dönüşmüştü. Celal Esad, yıkımı öngörülen İstanbul surlarının Roma ve Osmanlı tarihi açısından öneminden bahsettiği makalesinde, bunların yıkımının Osmanlıları büyük bir manevi yükümlülük altına sokacağını iddia etmişti (Tanin, 9 Eylül 1909). Sada-yı Millet gazetesi, Ebu Ziya'nın Tasvir-i Efkâr'da yıkımları destekleyen makalesini sert bir dille eleştirerek böyle bir yıkımın tarih uzmanları tarafından "cinayet" olarak değerlendirileceğini vurgulamıştı (Sada-yı Millet, 30 Ekim 1909). İstanbul surları hakkında Sabah gazetesinde yayımlanan Ernst von Hesse-Wartegg'in makalesinde ise yıkım girişimi "Avrupa'yı tekrar şaşkına çevirmek için Jön Türkler tarafından yapılmış bir şaka" olarak niteleniyordu (Sabah, 21 Ekim 1909). Bizans tarihi uzmanı Dr. Mordtmann, İstanbul gazetesinde yayımladığı makalesinde başkent surlarının yıkılmasının "zalimce bir vandalizm eylemi" olacağını yazmış; benzer bir eleştiri Prof. Charles Diehl tarafından dile getirilmiş ve bu girişim "sonsuz bir vandalizm" ve "barbarlık eylemi" olarak tanımlanmıştı (Baş Bütüner, 2010, 99).

Öte yandan, yıkımlar konusunda daha ölçülü olunması gerektiği uyarılarında bulunanların sayısı artmış olsa da aydın muhalefetinin başkent dışında etkili olduğunu söylemek zordur. Eleştiriler genellikle İstanbul'la sınırlı kalmış, başkent dışında bir yankı bulmamış, yukarıda da değinildiği gibi yerel yıkım girişimleri daha önce olmadığı kadar artmıştı.

Bu dönemde, özellikle 19 Mart 1910 tarihli genelgeden sonra yerel aktörlerin artan yıkım taleplerine yönelik muhalefetin en önemli temsilcileri ise Halil Edhem Bey ve Müze-i Hümayun olmuştur. Nitekim Antalya'daki yıkım teşebbüsü, yerel kamuoyunu hayal kırıklığına uğratacak şekilde Müze-i Hümayun'un muhalefeti sayesinde engellenmişti (Tanin, 12 Eylül 1910; Tasvir-i Efkâr, 13 Ekim 1910). İznik Belediyesi'nin, halk sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle kent surlarını yıkmaya teşebbüsü de Halil Bey'in muhalefetiyle karşılaşmıştı (BOA. MF. MKT. 1171-74).

Yıkım talep ve girişimlerinin yaygınlaşması üzerine Halil Edhem Bey 7 Aralık 1911 tarihinde bir rapor kaleme alarak vilayetlerde kurulacak komisyonların çalışma usullerine dair bir program hazırlanıncaya kadar yıkımların durdurulmasını talep etmiştir. Ona göre ekseriyetle yıktırılmak istenen surlar İstanbul, Akka, Diyarbakır surları gibi kentleri çevreleyen duvarlardı. Yıkım talebinin ardında ise bunların kesme taşlarından ve gelir kaynağı olabilecek arsalarından istifade etmek veya İstanbul'da olduğu gibi belediyeler tarafından kaldırım taşı olarak kullanmak amacı vardı. Halil Edhem Bey, raporuna hangi şartlarda yıkımların gerçekleştirileceğini belirten sekiz maddelik bir tâlimât eklemiş ve "Muhâfaza-i Âbidât" hakkında yeni bir kanun hazırlanıncaya kadar bu tâlimâtın vilayetlere tebliğini istemiştir (BOA. MF. MKT. 1177-6).

Halil Edhem Bey'in girişimleri olumlu sonuçlandı ve 20 Aralık 1911'de Dâhiliye Nezâreti bir program düzenleninceye kadar tüm yıkımların durdurulmasına karar verdi (BOA. DH. MUI. 151-74). Muhâfaza-i Âbidât Hakkında Nizamnâme ise -büyük ölçüde Halil Edhem Bey'in tâlimâtı esas alınarak hazırlanmıştı- 30 Temmuz 1912'de yürürlüğe girdi (BOA. İ. MMS. 153-20, s. 2-3). Ancak, öncelikli hedefi başta kent surları olmak üzere tarihi

eser tahribatını engellemek olan nizamnâme, koruma ve restorasyon için bir çerçeve sunmak yerine yıkımları düzenliyor, hatta bazı hallerde surların tamamen veya kısmen yıkılmasına imkân tanıyordu (Açıkgöz, 2014, 173). Bu açıdan nizamnâme, Nuran Altınyıldız'ın (2007, 286) ifadesiyle "hem koruma çabasını hem de kayıpların kaçınılmazlığını" vurgulayan bir belge niteliğindedir.

Muhâfaza-i Âbidât Nizamnâmesi 8 Kasım 1913 tarihinde çıkarılan geçici bir kanunla tamamlandı ve yıkımına karar verilen sur ve kalelerin nizamnâmeye uyulmak kaydıyla arsalarıyla birlikte belediyelere, bunun olmadığı yerlerde ise vilâyet idarelerine bırakılması sağlandı (BOA. DH. MB. HPS. M. 9-24). Kanun, zamanla dolarak veya yıkılarak arsa halini almış hendek ve kale arazilerinin belediyelere terk edilmesine imkân tanıyarak yerel yönetimler ile merkezi yönetim arasında uzun yıllar devam eden anlaşmazlığa çözüm getirmeyi amaçlamıştı. Nitekim Antalya'da zamanla dolan hendek arazileri üzerine inşa edilmiş dükkân ve mağazaların kira gelirleri 1911 senesine kadar askeriye tarafından, 1912'den sonra maliye tarafından, kanunun çıktığı 1913'te ise belediye tarafından tahsil edilmişti. Benzer bir durum Samsun için de söz konusuydu (BOA. ML. EEM. 1343-3, 28 ve 37).

Öte yandan, geçici kanun tahmin edilebileceği gibi yeni yıkımları teşvik etmiştir. Tarihi eser kavramı açısından aydın duyarlılığının daha önce hiç olmadığı kadar arttığı bir dönemde, yıkımların pratikte teşvik edilmesinin maddi sebepleri vardı. Yerel taleplerin haricinde bu teşvikin en önemli sebebi, Balkan Savaşlarından sonra Anadolu'ya gelen binlerce Müslüman muhacirin iskânıydı. Örneğin, 1871 Tâlimâtı'nın yürürlüğe girdiği andan itibaren hep gündemde olan Antalya surlarındaki en kapsamlı yıkım, 1914'te, Kalekapısı ile Tophane mevkiileri arasında kalan bölümde gerçekleştirilmiş ve sur taşları göçmen hanelerinin inşasında kullanılmıştı (Paribeni ve Romanelli, 1914, 9) (**Resim 11, 12**).

Aynı dönemde yıkımlara yönelik muhalefetin odağı ve kapsamı da değişmiştir. Gerçekten de Balkan Savaşlarından itibaren tarihi miras kavramı, zamanın ruhuna uygun bir değişimi yansıtarak imparatorluğun Türk ve İslam geçmişine odaklanan yeni bir muhteva kazanmış (Çelik, 2016, 127); yıkarak genişleme düşüncesine yönelik eleştiriler ise

Resim 11: Antalya Tophane surlarının yıkımı (Barış Eraşkın Arşivi).

Resim 12: Antalya Tophane surlarının yıkımı (L'Illustrazione Italiana, 21 Dicembre 1919, 646-47).

Tanzimat'ın kentsel modernleşme ilkelerini hedef almaya başlamıştı. Örneğin, Mimar Kemalettin Bey 1913 yılında kaleme aldığı "İmar-ı Belde Fikrinin Yanlış Tatbikinden Mütevellit Tahrifat" başlıklı makalesinde "düz ve geniş ve şehri dama tahtasına tahvil eden yolların ne kadar çirkin olduğu intizâr-ı umûmiyyede yavaş yavaş tebeyyün etmektedir" ifadesiyle açıkça Şehremini Cemil Paşa'nın icraatlarını eleştiriyordu. Kemaleddin Bey'e göre, "Haussmannizasyon"dan esinlenen bu girişimler başkent tarihini dokusunu tahrip ediyordu ve İstanbul'un imarı için Haussmann ve haleflerinin sorumlu olduğu "Avrupa'nın acı tecrübesinden" istifade edilmesi gerekiyordu (Türk Yurdu, 4/1329) (8).

Peşi sıra gelen yıkım teşebbüslerinin ve bunlara yönelik muhalefetin neticesinde Müze-i Hümayun ve Maârif Nezâreti'nin girişimleriyle 22 Mart 1917'de Dâhiliye Nezâreti "âsâr-ı atfka ve milliyenin muhâfazasına îtinâ edilmesine dair" bir tezkire hazırladı. Tezkirede, surların kentlerin imarı amacıyla vali, mutasarrıf, meclis-i umûmi, hatta kaymakam ve nahiye müdürlerinin desteğiyle yıktırıldığı vurgulanıyor, medeni ülkelerde "vahşet" telakki edilen bu gibi yıkımların önüne geçilmesi ve tarihi eserlerin ve "millî âbidelerin" korunması isteniyordu (BOA. DH. UMVM. 124-111). Tezkirenin ilgili kurumlara iletilmesinden sonra Maarif Nezâreti'nin 9 Mayıs 1917 tarihli kararıyla tarihi eserleri tahrip olmaktan kurtaracak tedbirleri kararlaştırmak amacıyla bir Encümen-i Dâimi kuruldu (Yerasimos, 2005, 49-50). Tezkirenin vurgusu ve Encümen-i Dâimi'nin aralarında Mimar Kemalettin Bey ve Celâl Esad'ın da olduğu üye kompozisyonu, savaş koşullarının ve yükselen Türk milliyetçiliğinin etkisiyle kent surlarının değerinin artık "ulusal" terimlerle (mefâhir-i milliyeye) tanımlandığını ve surların Müslüman-Türk vurgusunun öne çıktığı Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak düşünüldüğünü gösteriyordu. Tezkire, bazı istisnalar haricinde –örneğin Peyâm-ı Sabah gazetesi 13 Aralık 1920 tarihli nüshasında İstanbul surlarıyla ilgili tartışmanın tekrar gündeme geldiğini yazmıştı (BOA. DH. İ. UM. 19-1)– yıkım tartışmalarının 1930'lara kadar ertelenmesini sağladı.

8. Yerel aktörlerin talep ve girişimlerini görmezden gelerek sadece Tanzimat bürokratlarını hedef alan benzer eleştiriler sonraki senelerde de devam etti. Örneğin Mimar Mazhar, Dergâh Mecmuası'nda yazdığı bir makalede, Tanzimat Dönemi'nden itibaren yaşanan dönüşümü "bayağılaşma" olarak nitelemiş, "Batı taklitçiliğinin" Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid zamanlarında bakımsızlıkla ele ele yürüdüğünü iddia etmişti: "Bu bid'atların revaç bulduğu o tarihlere ki Paris'in müstakim ve geniş caddelerini görerek İstanbul'u da Paris'e benzetmek isteyen Tanzimat'ın riyâkâr ve milliyetsiz ruhuyla meşbû zimamdâranı Mühendis Hausmann'ı getirmişler" (Dergâh,4/1921, 60).

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet Dönemi'ndeki yaygın yıkım dalgası karşısında Halil Edhem Bey, yıkım taraftarlarının temel argümanlarından biri olan "surların kentlerin büyümesini engellediği" iddiasına karşı çıkarken, surların bir kentin genişlemesini engellemeyeceğini yazmıştır. Selanik ve Akka gibi bazı istisnalar dışında, Osmanlı kentlerinin çoğunun zaten surların dışında genişlemiş olduğu düşünüldüğünde, Halil Edhem Bey'in bu tespiti kısmen haklı görünmektedir.

Ne var ki Geç Dönem Osmanlı kentlerinde yıkım meselesi Halil Edhem Bey'in düşündüğünün aksine, sadece fiziksel bir mekân dönüşümünden ibaret değildi. Surlar, kent kimliğiyle ilgili sembolik değerlerini ve kent sakinlerinin muhayyilesindeki anlamlarını kaybettikçe, önce insanların zihninde yıkılmaya başlamıştı. Mintzker'in Almanya'daki tahkimatsızlaştırma süreci bağlamında vurguladığı gibi, yıkım taleplerinin önemi, kent ve çevresi arasındaki ilişkinin yeniden kavramsallaştırılmasında yatıyordu. Bu yeniden kavramsallaştırma, 19. yüzyılda Osmanlı kentlerinin –özellikle liman kentlerinin– yaşam alanının köklü bir dönüşüm geçirmesinden kaynaklanıyordu.

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan büyük ekonomik ve sosyokültürel dönüşümün neticesinde Osmanlı kentleri kapalı, hiyerarşik bir kurumlar evreni olmaktan çıkmıştı; insanların, malların ve fikirlerin sürekli hareket halinde olduğu açık bir dünyaya dönüşmüştü. Aynı dönemde Osmanlı kentlerinde sağlıklı bir yaşam için su kaynaklarının ve kentsel hijyen koşullarının iyileştirilmesine yönelik farkındalık da artmıştı. Netice itibariyle bu gelişmeler, sadece kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin mahiyetini değiştirmemiş; daha önemlisi, modern liman inşası, kaldırım, su ve kanalizasyon sistemi yapımı veya geniş caddelerin açılması gibi her ihtiyaçta ve fırsatta, sur arazilerinin ve taşlarının kullanılabilceği düşüncesini yaygınlaştırmış ve meşrulaştırmıştı.

Kent sakinlerinin kentsel peyzajın bir parçası olarak surlarla kurdukları etkileşimin değişmesi sebebiyle, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda surlar üzerine yapılan tartışmaların çoğu, Poling'in (2020, 99) başka bir bağlamda vurguladığı gibi, mekân ve büyüklük farklarını aşan bir özellik göstermiştir. Patlayıcı bir büyüme yaşayan ve surlarını kısmen yıktırabilen Selanik ile bütün bu dönem boyunca küçük ölçekli bir liman kenti olarak kalan Antalya arasında –makalede birçok defa örneklendiği üzere– surlarını anlamlandırma biçimlerinde şaşırtıcı benzerlikler vardır. Bu tür benzerlikler, küçük veya orta ölçekli kent sakinlerinin, geri kalmışlıklarını açıklamak için anlatılar geliştirdiklerini; yıkım düşüncesinin bu anlatıların merkezinde yer aldığını; kentleşme süreçlerinin ve büyümenin surların yıktırılmasıyla ilişkili tutulduğunu; hatta yıkım süreçlerinin, kentin daha geniş bir ilerleme coğrafyasıyla olan ilişkisini anlamamanın yolu haline geldiğini göstermektedir.

Kent sakinlerinin surlarla kurdukları ilişkinin yeniden tanımlanmasında tarihi miras düşüncesi önemli bir rol oynayabilirdi. Ancak, bunun önündeki ilk engel, kent surlarının tam manasıyla imparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemesiydi. Mali imkânsızlıklar ve pratik ihtiyaçlar sebebiyle başkentin surlara yaklaşımını “koruma ile yıkım arasında kalan” çelişkili bir tutum belirlemişti. Burada en dikkat çekici husus ise kent surlarının değerinin “ulusal” terimlerle (“âsâr-ı milliye” ve “mefâhir-i milliye”) tanımlanmaya başladığı, surların Müslüman-Türk vurgusunun öne çıktığı Osmanlı kimliğinin ifade edilmesinde araç olarak düşünüldüğü ve halk kitlelerinin maddi geçmişle bağ kurmalarının arzulandığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde de yıkımların esas olarak yerel aktörlerin talebi olmasıdır. Bunda, Batı'da surların korunması fikrini geliştiren ve sayıları 19. yüzyıl boyunca artan yerel koruma cemiyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman yeterince faal olmaması kadar, 19. yüzyıldan itibaren yıkım fikrinin Osmanlı kentlerinin yeni kimliğinin bir parçası olması da etkili olmuştur.

Sebebi ne olursa olsun, bu koşullar çoğu zaman yıkımların önüne geçmeyi veya farklı tasarruf biçimlerini engellemeyi imkânsızlaştırmış, kentlerin

altyapı ihtiyaçlarının karşılanmasında sur taşlarının ve arazilerinin kullanılabilceği düşüncesi koruma çabalarına üstün gelmiştir. Buna rağmen çok kapsamlı yıkımların gerçekleştirilememesinin sebebi ise imparatorluğun mali sorunları –klişeleşmiş ifadesiyle “hedm için bütçede karşılık bulunamaması”– ve uzun savaş yıllarının yarattığı koşullardı.

TEŞEKKÜRLER

Bu makalenin geliştirilmesine yönelik değerli eleştiri ve önerileriyle katkı sağlayan ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisinin anonim hakemlerine ve makaleyi okuyarak faydalı geri bildirimlerde bulunan Nilay Başar'a teşekkürlerimi sunarım.

BİRİNCİL ELDEN KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

BOA. (TC. Başkanlık Osmanlı Arşivi) A.} MKT. MHM.

BOA. A.} MKT. NZD.

BOA. A.} MKT. UM.

BOA. BEO.

BOA. C. AS.

BOA. DH. İ. UM.

BOA. DH. İD.

BOA. DH. MKT.

BOA. DH. MB. HPS.

BOA. DH. MUI.

BOA. DH. UMVM.

BOA. HR. MKT.

BOA. HRT. h.

BOA. İ. DH.

BOA. İ. HB.

BOA. İ.. MMS.

BOA. İ. MVL.

BOA. İ. ŞD.

BOA. İ. ŞE.

BOA. MF. MKT.

BOA. ML. EEM.

BOA. MVL.

BOA. PLK. p.

BOA. ŞD.

BOA. Y. A. RES.

BOA. Y. EE.

BOA. Y. MTV.

BOA. Y. PRK. AZJ.

BOA. Y. PRK. UM.

SÜRELİ YAYINLAR

Basiret.

Dergâh.

Journal de Constantinople.

L'Illustrazione Italiana.

Sada-yı Millet.

Sabah.

Tanin.

Tasvir-i Efkâr.

Tercüman-ı Hakikat.

Türk Yurdu.

KAYNAKLAR

AHMED BADI EFENDİ (2014) *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, Cilt I, haz. N. Adıgüzel ve R. Gündoğdu, Trakya Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

AHMET ŞERİF (1999) *Anadolu'da Tanin*, Cilt II, haz. Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ALİ BEY (1314) *Seyahat Jurnalı: İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a. Min Sene 1300 ila Sene 1304*, Rauf Bey Kütüphanesi Sahibi Matbaası, İstanbul.

DÜSTUR (1293), I. Tertip, III. Cilt, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

DÜSTUR (1302), I. Tertip, IV. Zeyl, Matbaa-i Osmânîye, Dersaadet.

HIRSCHFELD, G, (1874) *Vorläufiger Bericht über eine Reise im Südwestlichen Kleinasien*, Cilt: I, Berlin.

NAUMANN, E. (1893) *Von Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat: Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die Asiatische Türkei und die Anatolische Bahn*, Verlag Von R. Oldenbourg, München&Leipzig.

OSMAN NURİ (1330) *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye (Kavânin, Nizâmat ve Tâlîmat-ı Belediye)*, Cilt II, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet.

OSMAN NURİ (1335) *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye (Evâmir ve Mukarrerât-ı Belediye)*, Cilt V, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet.

PARIBENI, R., ROMANELLI, P. (1914) *Studii e Ricerche Archeologiche: Nell'Anatolia Meridionale*, *Accademia Nazionale dei Lincei* (23) 7-274.

VAK'A-NÜVİS AHMED LÜTFÎ EFENDİ TARİHİ (1989), Cilt XI, yay. M. Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İKİNCİL KAYNAKLAR

AÇIKGÖZ, Ü.F. (2014) On the Uses and Meanings of Architectural Preservation in Early Republican Istanbul (1923-1950), *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 1(2) 167-85.

AKIN, N. (2011) *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayınları, İstanbul.

- ALTINYILDIZ, N. (2007) The Architectural Heritage of Istanbul and the Ideology of Preservation, *Muqarnas* (24) 281-305.
- ANDRIANAKIS, M. (2000) *The Old City of Hania*, Adam Editions, Atina.
- ASHWORTH, G.J. (1991) *War and the City*, Routledge, New York.
- BİLGİN, E.A., ÇORAKBAŞ, F.K. (2023) Between Demolition and (Un)intended Conservation: The Approach of the Ottoman State to the Istanbul City Walls in the Light of the Nineteenth-Century Archival Documents, *Journal of Architectural Conservation* 29(2) 122-37.
- BOZDOĞAN, S. (2001) *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, University of Washington Press, Seattle and London.
- BRUCE, D., CREIGHTON, O. (2006) Contested Identities: The Dissonant Heritage of European Town Walls and Walled Towns, *International Journal of Heritage Studies* 12(3) 234-54.
- BÜTÜNER, F.B. (2010) *Urban Fissure: Reconceptualization of the Land Walls Within The Urban Milieu of İstanbul*, yayınlanmamış Doktora Tezi, ODTÜ, Ankara.
- CEYLAN, E. (2011) *The Ottoman Origins of Modern Iraq Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B. Tauris, London.
- ÇELİK, Z. (1993) *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London.
- ÇELİK, Z. (2008) *Empire, Architecture, and the City: French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, University of Washington Press, Seattle.
- ÇELİK, Z. (2016) *About Antiquities: Politics of Archaeology in The Ottoman Empire*, University of Texas Press, Austin.
- DAYAR, E. (2020) Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi, *METU Journal of the Faculty of the Architecture* 37(2) 59-84.
- ELDEM, E. (2010) An Ottoman Archaeologist Caught Between Two Worlds: Osman Hamdi Bey (1842-1910), *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: The Life and Times of F. W. Hasluck, 1878-1920*, ed. D. Shankland, Gorgias Press; 121-49.
- FAWAZ, L.T. (1983) *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Harvard University Press, Cambridge.
- GÜL, M. (2009) *The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City*, I.B.Tauris, New York.
- HALL, T. (1999) *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth-Century Urban Development*, Alexandrine Press, Oxford.
- HOHENBERG, P.M., LEES, L.H. (1995) *The Making of Urban Europe, 1000-1994*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.
- ISSAWI, C. (1982) *An Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York.
- IVKOVSKA, V. (2021) *An Ottoman Era Town in the Balkans: The Case Study of Kavala*, Routledge, New York.

- JÜTTE, D. (2014) Entering A City: On A Lost Early Modern Practice, *Urban History* 41(2) 204-27.
- KEYDER, Ç., ÖZVEREN, Y.E., QUATAERT, D. (1993) Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives, *Review (Fernand Braudel Center)* 16(4) 519-58.
- KOLLUOĞLU, B., TOKSÖZ, M. (2010) *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, Palgrave Macmillan, New York.
- MAKDİSİ, U. (2011) The "Rediscovery" of Baalbek: A Metaphor for Empire in the Nineteenth Century, *Scramble For the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, ed. Z. Bahrani, Z. Çelik, E. Eldem, SALT, İstanbul; 257-80.
- MINTZKER, Y. (2012) *The Defortification of the German City 1689-1866*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MOAZ, A. (1998) The Urban Fabric of an Extramural Quarter in 19th-century Damascus, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation Bilad Al-Sham From the 18th to the 20th Century*, ed. T. Philipp ve B. Schaebler, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- OKTA, B.Y. (2017) Urban Transformations in İstanbul During The Term Of Mayor Cemil Topuzlu, *METU Journal of the Faculty of the Architecture* 34(1) 1-19.
- ÖZCAN, K. (2006) Tanzimat'ın Kent Reformları: Türk İmar Sisteminin Kuruluş Sürecinde Erken Plânlama Deneyimleri (1839-1908), *Osmanlı Bilim Araştırmaları* 7(2) 149-80.
- ÖZÇELİK, F. (2018) 20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Şehri Surlarının Yıkılmasını Düşündüren Gerekçeler, *Diyarbakır, Mekân, Toplum ve Ekonomi*, ed. İ. Özcoşar v. dğr., Ensar Yayınları, İstanbul; 61-81.
- ÖZÇELİK, F. (2018) 20. Yüzyıl Başlarında Antalya Kalesi'nin Yıkımı Meselesi, *Uluslararası Antalya Kongresi Antalya Kitabı I*, ed. B. Koçakoğlu v. dğr., Palet Yayınevi, Konya; 434-47.
- POLING, K (2020) *Germany's Urban Frontiers: Nature and History on the Edge of the Nineteenth-Century City*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- ROSS, A. (2018) Down with the Walls! The Politics of Place in Spanish and German Urban Extension Planning, 1848–1914, *The Journal of Modern History* (90) 292–322.
- SEIKALY, M. (2002) Haifa at the Crossroads: An Outpost of the New World Order, *Modernity and Culture. From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L.T. Fawaz, C.A. Bayly, Columbia University Press, New York; 96-111.
- SHAW, M.K.W. (2003) *Possessors and Possessed Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; California.
- SÜMERTAŞ, F.M. (2016) Dr. Aleksandros G. Paspatis'ten Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi'ne İstanbul'un Kara Surları Üzerine Bir Çalışma, *Toplumsal Tarih* (272) 42-50
- WOLFE, M. (2009) *Walled Towns and The Shaping of France: From The Medieval To The Early Modern Era*, Palgrave Macmillan, New York.

- YERASIMOS, S. (2005) Tanzimat' tan Günümüze Türkiye'de Kültürel Mirası Koruma Söylemi, *İstanbul* (54) 41-55.
- YEROLYMPOS, A. (1996) *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, University Studio Press, Thessaloniki.
- YEROLYMPOS, A. (1999). Kozmopolit Bir Kentleşme, *Selanik 1850-1918 "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı*, ed. G. Veinstein, çev. C. Akalın, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Received: 28.11.2023; Final Text: 09.10.2024

Keywords: City walls; modernization; urban transformation; local actors; historical heritage

CITY WALLS IN THE LATE OTTOMAN EMPIRE AND DEBATES ON THEIR DEMOLITION (1863-1917)

This article examines the debates surrounding the demolition of city walls in the Late Ottoman Empire. Using archival documents, contemporary newspapers, and accounts from contemporary observers, it analyzes the local and central dynamics of these debates and the key actors involved. The article frames these discussions not only as a product of the Tanzimat' s urban modernization efforts but also as a reflection of the complex social, economic, and cultural interactions of the period.

The main thesis of the article is that the debates on wall demolition in the Ottoman Empire were multifaceted. They emerged from the complex interplay between the evolving relationship of city dwellers with the walls, the new priorities of cities, and the shifting attitude of the central government. The article reveals that demolition initiatives were largely driven by local actors, who generally justified their demands with arguments centered around modernization, public health, and economic development.

The article also explores how these debates evolved over time. Discussions that began in the mid-19th century took on new dimensions during the Second Constitutional Era. In this period, while demands for demolition increased, preservation efforts also gained momentum, fueled by the growing importance of historical heritage. Nevertheless, city walls never fully integrated into the Empire' s broader discourse on historical heritage. Institutional preservation efforts remained limited, spearheaded mainly by pioneering figures like Osman Hamdi and Edhem Eldem Bey.

The primary reason why the walls did not fully become part of the Empire' s heritage discourse lies in the varying values different actors assigned to them. One of the most striking aspects of this situation is that local actors led most demolitions at a time when there was a desire to forge a connection between the masses and the Empire' s material past. This paradox can be attributed to the fact that, from the 19th century onwards, the idea of demolition became an integral part of the new identity of Ottoman cities. Additionally, local preservation societies, which succeeded in promoting the idea of wall preservation in the West, were not sufficiently active within the Ottoman Empire.

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KENT SURLARI VE YIKIM TARTIŞMALARI (1863-1917)

Bu makale, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kent surlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili tartışmaları incelemektedir. Makale, arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri ve çağdaş gözlemcilerin anlatılarını kullanarak, yıkım tartışmalarının yerel ve merkezi dinamiklerini, bu tartışmaların arkasındaki aktörleri analiz etmektedir. Makale, yıkım tartışmalarını sadece Tanzimat'ın kentsel modernleşme çabalarının bir ürünü olarak değil, aynı zamanda dönemin karmaşık sosyal, ekonomik ve kültürel etkileşimlerinin bir yansıması olarak değerlendirmektedir.

Makalenin temel tezi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sur yıkımı tartışmalarının çok boyutlu bir olgu olduğudur. Bu olgu, kent sakinlerinin surlarla değişen ilişkisi, kentlerin yeni öncelikleri ve merkezi yönetimin değişken tutumu arasındaki karmaşık etkileşimden doğmuştur. Makale, yıkım girişimlerinin çoğunlukla yerel aktörler tarafından talep edildiğini ve bu taleplerin genellikle modernleşme, halk sağlığı ve ekonomik kalkınma argümanlarıyla meşrulaştırıldığını ortaya koymaktadır.

Makale, yıkım tartışmalarının zaman içindeki evrimini de incelemektedir. 19. yüzyılın ortalarında başlayan tartışmalar, II. Meşrutiyet Dönemi'nde yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde bir yandan yıkım talepleri artarken, diğer yandan tarihi miras kavramının önem kazanmasıyla koruma çabaları da güçlenmiştir. Ancak, kent surları tam anlamıyla İmparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemiş, kurumsal koruma çabaları, Osman Hamdi ve Edhem Eldem Bey gibi öncü isimlerin girişimleriyle sınırlı kalmıştır.

Surların tam anlamıyla İmparatorluğun tarihi eser söyleminin parçası haline gelmemesinin en önemli sebebi ise onlara atfedilen değer farklı aktörlere göre değişmesiydi. Bu durumun en çarpıcı yönlerinden biri, halk kitlelerinin İmparatorluğun maddi geçmişiyle bağ kurmalarının arzu edildiği bir dönemde, yıkımların esas olarak yerel aktörler tarafından yönlendirilmesiydi. Bu paradoks, 19. yüzyıldan itibaren yıkım fikrinin Osmanlı kentlerinin yeni kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesine ve Batı'da surların korunması fikrini topluma benimsetmeyi başaran yerel koruma cemiyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yeterince etkin olmamasına bağlanabilir.

EVREN DAYAR; B.A., M.A., PhD.

Received his B.A. in history education from Dokuz Eylül University, Buca Faculty of Education (2002-2007). Earned his M.A. and PhD. degrees from Akdeniz University, Faculty of Letters, Department of History (2008-2016). Major research interests include social and cultural history of the Ottoman Empire, urban historiography, social history, history of mentalities, rituals, collective behavioral patterns, and historical anthropology. evrendayar@gmail.com